

APAGA
Quarterly

آپاگا
فصلنامه

فصلنامه فرهنگی – اجتماعی مطالعات شرق شناسی ، ایرانشناسی و ارمنی شناسی
An International Journal of Oriental Studies

ԻՐԱՆԱՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐ ՀԻՆ ՆԱԽԻՋԵՐԱՆՈՒՄ

ISSN 1682-5438

شماره ۹۷ بهار (خرداد) ۱۴۰۳

No. 97, Հունիս, 2024

ԱՊԱԳԱ
Հանդես

APAGA
Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես
An International Journal of Oriental Studies

Մասուն

ISSN 1682-5438

Համար 97 Հունիս, 2024 թ.

No. 97 June 2024

ԱՊԱԳԱ APAGA

Համար 97 Հունիս, 2024
No. 97, June, 2024

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես
An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր
License-holder, Publisher & Editor-in-Chief
Էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian,

Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան
POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.ApagaOnline.com and www.apagamonthly.4t.com
E-mail: apaga98@hotmail.com ISSN 1682-5438

Բովանդակություն

Հայերեն Սասուն, Հայոց Նոր Տարին...
Անգլերեն Հայերը Եթովպիայում 19-րդ դարում
Պարսկերեն Իրանահայերը Ա համաշխարհային Պատ. օրերին

Contents

Armenian Sasun, Armenian New Year...
English Armenians in Ethiopia in the 19th century
Persian Iranian Armenians during WWI

- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
- Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
- Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: \$ 20 per year Գինը 10000 ռիալ

آپاگا فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی

شماره ۹۷ بهار ۱۴۰۳

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغداساریان
صندوق پستی شماره ۱۵۸۷۵-۹۴۸۸
تهران - ایران

نشانی اینترنت www.apagamonthly.4t.com و www.ApagaOnline.com
پست الکترونیکی apaga98@hotmail.com

ISSN 1682-5438

فهرست

فارسی ارمنیان در زمان جنگ جهانی اول

ارمنی ساسون ، سال نو در ارمنستان باستان

انگلیسی ارمنیان در اتیوپی در سده ۱۹

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوماً "بیانگر موضع "آپاگا" نیست.

نشریه در حک و اصلاح مقاله ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.

استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر مآخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۱۰۰۰۰ تومان
چاپ احسان-تهران-چهارراه ولیعصر پلاک ۱۱۴۸

Կամսար Ավետիսյան**ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԷՏՅՈՒՂՆԵՐ****ՍԱՍՈՒՆ¹**

Եթե Տարոնից իջնենք քիչ հարավ և անցնենք Տավրոսը, ապա մեր առաջ կբացվի անառիկ Սասունը, մեր ժողովրդական Էպոսի «Սասունցի Դավիթ» դյուցազունների հայրենիքը:

Սասունը գտնվում է Վանա լճից արևմուտք և հարավ-արևմուտք, Մուշ քաղաքից հարավ: Սասունցիները իրենց երկիրը անվանում են գավառ: Սասուն անունով կա մի փոքրիկ գյուղ, որը գտնվում է այդ գավառի հարավային մասում:

Մշեցիները Սասունը ճմակ էին կոչում, որ նշանակում է քիչ արև ստացող, խոնավ լեռնային վայր:

Սասունն անառիկ երկիր է, ունի բնական ամուր դիրք: Նա լեռների, ժայռերի, քարանձավների, խոր կիրճերի և լեռնահովիտների մի աշխարհ է: Սասունը հռչակվել է իր անմահ «Սասունցի Դավիթ» Էպոսով, սրտեղ տրված է հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը ընդդեմ արաբական տիրապետության: Պատմական Հայաստանում Սասունը համար—

վում էր Աղձնիք նահանգի (աշխարհի) մի գավառ: Սասունից հյուսիս-արևելք ընկած Խոյթը կամ Խուլթը Տուրուբերան նահանգի գավառներից մեկն է:

Սասուն լեռնաշխարհը իր հյուսիսային լանջով հարում է Մուշի դաշտին, իսկ հարավում՝ Վերին Միջագետքի այն հարթություններին, որոնք սահմանակից են Արևմտյան Տիգրիսի ու Նրա ձախափնյա վտակների հովիտներին: Սասնա սարերից ձյան հայլոցքից ու անձրևներից գոյացած կարկաչափոս աղբյուրներն ու գետակները իրենց հորդափոս ջրերով ծնունդ են տալիս բազմաթիվ գետերի (Բաթման, Խարազան և այլն), որոնք դեպի Արևմտյան Տիգրիս են հոսում:

Սասուն լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասով անցնում է Կորդուքի շղթան, որի հետ հարավ-արևմուտքում կապված է Անդոկի լեռնաբազուկն իր նույնանուն գագաթով: Այս լեռնաբազուկից արևելք ընկած է Կեպին սարը:

Մարաթուկ լեռը, որի վրա կառուցված է ս. Աստվածածին

¹ Ավետիսյան Կ.Մ., Հայրենագիտական Էտյուդներ: «Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան, 1979, գլուխ 19:

վանքը, Սրվանձոյանը անվանում է «սուրբ և բարեպաշտ» և Սասունի ամբողջ ժողովրդի համար՝ առաջին և վերջին ամենահավաստի երդումն է դարձել: «Հընը Մարաթունկ վկա. տիընը սուրբ Մարաթունկ գինա»: Ծովասարը գտնվում է Տալվորիկ գավառի արևելյան մասում: Լեռը Ծովասար է կոչվել գագաթին եղած ծովակի (լճի) պատճառով: Այս դալարագեղ ու ծաղկավետ սարը եղել է «Սասունցի Դավիթ» Եպոսի հերոսների «սեիր անելու տեղ» (գրոսավայր):

Ծովասարի արևմտյան լանջերից է հոսում Անդոկաջուրը, որը բազմաթիվ վտակներ ընդունելով, դառնում է Բաթմանի գետ: Այստեղ է «Սասունցի Դավիթ» դյուցազներգությունում հիշատակված կամուրջը, որը տանում է Հաջո քաղաքից (հարավային Սասուն) դեպի Տիգրանակերտ:

Ծովասարը և Մարաթունկ սարերի աղբյուրները սկիզբ են տալիս Սասնա գետին: Հետագայում նա կոչվում է Խարազանի գետ: Դեպի արևելք հոսող գետակները իրենց ջրերը տանում են դեպի Բիթլիս-չայ:

Սասունի ժողովուրդը վարում էր գերազանցապես նահապետական կյանք, այսինքն՝ մի տան մեջ կարելի էր հանդիպել մի քանի տասնյակ մարդու, որոնք մի գերդաստան էին կազմում:

Սասունցիները աշխատասեր, ազնիվ և քաջ էին: Զաջության մեջ տղամարդկանցից ետ չէին մնում նաև կանայք, որոնք ազատ գործածում էին հրագենը: Սասունցին իր քաջությունը պահպանել է հին ժամանակներից և սերնդե-սերունդ անցել է նրա ազատասիրությունը, որին նպաստել է նաև նրա երկրի անառիկ դիրքը: 1894 թվականին Գելիեզուզան, Շենիկ, Սեմալ, Տալվորիկ և ուրիշ գյուղերի բնակիչները կռվելով քուրդ զինված հրոսակների դեմ, հաղթեցին և ետ մղեցին թշնամուն ու շրջակա ռազմատենչ ցեղերի վրա ահ ու սարսափ տարածեցին: Հետագայում դուրս եկան թուրք կանոնավոր զորքերի դեմ, կենտրոնացան Անդոկ լեռան վրա և իրենց անվեհեր քաջությամբ հրաշքներ գործեցին:

Սասունցիները նույն բարբառով չէին խոսում, այսպես օրինակ, տալվորիկցիների բարբառը միանգամայն տարբեր էր շատախցիների բարբառից:

Սասունցիների հագուստը շատ պարզ էր: Թե տղամարդիկ և թե կանայք հագնում էին շապիկ, որի վրա գցում էին երկար շղարշներ, իսկ տղամարդիկ հագնում էին կարճ վերնազգեստ: Տղամարդու շապիկը հասնում էր մինչև ծնկները, իսկ կանանցը՝ մինչև գետին: Տղամարդիկ գլխներին դնում էին գդակներ, քոլովներ, արախչիներ (անմիջապես գլխի վրա հագնվող թեթև գլխարկ, վրայից երբեմն (ծածկում են փափախ), որոնց շուրջը

փաթաթում էին ծոպավոր թաշկինակներ: Արախչիները կամ գնում էին պատրաստի կամ հաճախ գործում էին կանայք բրդից կամ մետաքսից: Կանանց մոտ սովորություն կար գլուխները զարդարել ինչպես արծաթյա, նույնպես և ոսկյա դրամներով:

Սասունցիների կոշիկները պատրաստվում էին կաշվից: Բայց շատ տարածված էր նաև այծի մազից (խարուկ) պատրաստված կոշիկների գործածությունը: Իսկ ձմռանը ձյան վրա քայլելու համար գործածում էին փայտյա կոշիկներ, որը կոչվում էր լաքան: Դա թույլ չէր տալիս խրվելու ձյան մեջ: Ի դեպ, դա փայտյա մի տախտակ էր, որը ոտքին ամրացնում էին կապիչներով:

Տները Սասունում, ճնշող մեծամասնությամբ, միհարկանի էին, սակայն պատահում էին նաև երկհարկանի տներ:

Տալփորիկում կարելի է հանդիպել նույնիսկ երեքհարկանի շենքերի:

Սասունը հարուստ է անտառներով, որոնք հիմնականում տարածված են Սեմալի մոտ, Տալփորիկի լեռնալանջերում, Ղուլփի կամ Խուլփի գյուղերի սահմաններում, ինչպես նաև Ընծաքարի մոտ: Սասունի անտառները ժամանակի ընթացքում մարդիկ անխնա կտրատում էին և օգտագործում իրենց կարիքների համար, հատկապես որպես վառելիք: Անտառը շատ շուտ էր վերականգնվում և երբեք չէր զգացվում անտառանյութի պակաս: Բացի անտառից, Սասունը հարուստ էր նաև խոտային բուսականությամբ, որտեղ աչքի էին ընկնում երեքնուկը և խավրծիլը: Խավրծիլ բույսը ունի լայնատարած մեծ տերևներ և ուղղաձիգ երկար զոխ, որը վերջանում է մի փոքրիկ փնջով:

Սասունի լեռներում, հատկապես արևոտ մասերում աճում է կազը: Կազը ունի գեղեցիկ մանքիշակագույն և դեղին ծաղիկներ, որոնք թաղված են փշերի ծոցում: Այդ ծաղիկները համեղ կեր են ոչխարների համար: Կազի խոշոր տեսակի թփերը այնքան մեծ են, որ երբեմն մի թուփը դառնում է մի շալակաբեռ: Կազը կտրելու համար գործածում են մի հատոց կամ մի հաստ դանակ՝ կեռ ծայրով (տեղացիների լեզվով քշուշ): Կազը տալիս են հատկապես եզներին, որը ուժ է տալիս կենդանուն և գիրացնում:

Պտղատու ծառատեսակներից տարածված է ընկուզենին և պատահական չէ, որ Սասունում շատ տեղանունների հիմքում ընկած է ընկույզ բառը, օրինակ՝ Գեյիեգուզան գյուղի անունը եթե քրդերենից թարգմանենք հայերեն, կստացվի ընկույզաձոր, ինչպես նաև Ընկույզնակ գյուղը, որի հիմքում ընկած է ընկույզ բառը: Պտղատու ծառատեսակներից տարածված են թզենին, տանձենին, խնձորենին, ծիրանին, թթենին: Սասունում աճում է նաև խաղող, որի մշակությամբ հայտնի է Ղանքի կամ Խիանքի շրջանը:

Սասունում գյուղատնտեսության համար հողային ընդարձակ տարածություններ չկային, իսկ եղած հողակտորները ընկած էին այս կամ այն տեղ, ձորամեջերում, գետակների ափերին: Արհեստական պարարտացման համար օգտագործում էին գոմաղբը:

Լեռնային մասերում զբաղվում էին հացահատիկային կուլտուրաների մշակությամբ, որոնց մեջ աչքի էր ընկնում նաև զլգելը¹, որը հատուկ է Սասունին և մասամբ էլ Մուշին: Առավել տաք շրջաններում զբաղվում էին բամբակագործությամբ: Տարածված էր նաև շերամապահությունն ու այգեգործությունը: Սասունում ստացված հացը իրեն լրիվ բավարարում էր, այնպես որ սասունցիները ոչ մտածում էին ուրիշ տեղից հաց գնելու և ոչ էլ ուրիշ տեղ հաց վաճառելու մասին: Սասունում մշակում էին նաև կտավհատ, կանեփ, սիսեռ, կարտոֆիլ, շաղգամ, կաղամբ:

Սասունի գյուղատնտեսության մեջ զգալի տեղ է բռնում նաև անասնապահությունը: Այստեղ պահում էին կով, եզ, ոչխար, այծ, ձի, էշ, ջորի: Սասունցիների համար ամենասիրելի կենդանին ոչխարն էր, որին մաքի էին ասում: Սասունի ոչխարները սպիտակամազ էին և կակուղ բուրդ ունեին: Պահում էին նաև մեծ թվով այծ, որը ավելի շատ էր կաթ տալիս: Շենիկ և Սելամ գյուղերը հայտնի էին իրենց խաշնարածությամբ: Շենիկ գյուղն ուներ մի ընդարձակ մարգագետին, որը կոչվում էր Մրկեմուզան:

Շերամապահությամբ աչքի էին ընկնում Ղուլփի և Ղիանքի շրջանները՝ այդ թվում Իշխնձոր, Արագուն և Փարգա գյուղերը: Իսկ մեղվաբուծությամբ զբաղվում էին համարյա ամենուրեք: Տալիորիկը համարվում էր մեղվաբուծության գլխավոր շրջանը:

Սասունում շատ էր տարածված մանանան կամ կազբան, որը ծառերի վրա իջնում է հուլիս ամսին: Մանանան չի թափվում անձրևի կամ ձյան տեսքով, այլ կամաց-կամաց աննկատելի ծածկում է ծառերի տերևները: Այդ օրերին օդը մառախլապատ է լինում, կարծես թե մշուշով վարագուրված: Մանանան հավաքելու համար լվանում են ծառի տերևները և հյուլը լցնում ամանի մեջ: Երբ մանանան նստում է ամանի հատակին և ջուրը առանձնանում է, ապա այն լցնում են կաթսայի մեջ և լավ խառնելով եփում: Եփած մանանան շաքարանման է, քաղցր և սննդարար: Ի դեպ, մանանա հանդիպում ենք նաև անապատային օազիսներում, ծառերի վրա: «Մանանա» թեւավոր խոսքը գործածվում է երկնքից թափվող բարիքի իմաստով:

¹ Գլգելը ունի բարձր ցողուն, որի ծայրին գլխիվայր կախված է կլոր, սպիտակ հատիկներով լի ողկույզանման մի գունդ, մոտավորապես շամամի մեծության:

Ըստ Հին Կտակարանի մանասան տեղաց երկնքից, որպեսզի կերակրվեն Սիւնայի անապատում թափառող եգիպտական գերությունից ազատված հրեաները:

Օգտակար հանածոներից Սասունը հարուստ է առաջին հերթին երկաթով, որի պաշարները հիմնականում գտնվում են Տալվորիկի լեռներում: Սասունցիները երկաթ օգտագործել են վաղ ժամանակներից: Երկաթը սասունցիների մոտ մտել է նույնիսկ ժողովրդական երգի մեջ.

Շինեմ փետատ, խուփ, խաչերկաթ¹
Ծանր է դադումս, բայց եմ ազատ:

Մինչև Սասունի հայաթափ լինելը, այստեղ տարեկան ստանում էին 95—115 տոննա երկաթ, որը պրիմիտիվ եղանակների պայմաններում այնքան էլ փոքր թիվ չի կազմում: Սասունի լեռներում, բացի երկաթից կա նաև պղինձ և այլ օգտակար հանածոներ:

Սասունը բաժանվամ է մի շարք գավառակների, որոնց սահմանները համընկնում են այն գետերի ու գետակների ավազանների հետ, որոնք հոսում են Սասունի անդնդախոր ձորերով ու հովիտներով:

Այսպես, Անդոկի շղթայից արևմուտք ընկած է Խուլպ գավառակը, Անդոկաջրի վերին ավազանում Շատախը, միջին հոսանքում ընկած են երկու փոքր գավառակներ՝ Խիանք և Փղանք:

Խարազան գետի վերին հոսանքներում է գտնվում բուն Սասունը, այս մասում Խարազանը կոչվում է Սասունի գետ: Այստեղ, գետի վրա է գտնվում Դավթի բերդերից մեկը: Ինչ վերաբերում է Բողկան գյուղին, ապա նա գտնվում է Ծովասարի լանջին և այստեղ է Դավթի մեծ բերդը, որը ըստ ավանդության կառուցել են Սանասար և Բաղդասար հսկաները: Այս գյուղը իր հուշարձաններով, աղբյուրներով ու անուններով կապված է դյուցազն Դավթի հետ:

Սասուն անունը ժողովրդական ստուգաբանությունը հանում է «սասումից», որի հիմքում ընկած է ցասում-գայրույթ բառը: Անունը ցույց է տալիս սասունցիների ցասկոտ լինելը շրջապատի թշնամիների համար:

Սասունի լեռնաշխարհում նշանավոր են հետևյալ գավառակները, որոնք ունեն ուրույն բնություն: Դրանք են՝ Շատախ, Գելիեգուզան, Տալվորիկ, Ծովասար և Խուլթ: Խուլթ գավառակում է գտնվում ս. Աղբրիկ վանքը:

¹ Խաչածն շինված երկաթի շերտեր են, դնում են թոնրի վրա և կերակրի պուտուկները կամ պղինձները շարում վրան:

Սասունցիները միշտ էլ եղել են անկախ, ինքնիշխան և ընդհանրապես անընկճելի են իրենց մղած դյուցազնական մարտերով՝ ընդդեմ թուրք բռնակալների:

1915 թվականի եղեռնի օրերին սկիզբ առնող տեղահանության աղետին ենթարկվեցին նաև Սասունի հայերը, որոնք ևս ինքնապաշտպանության հերոսական կռիվներ մղեցին:

Սասուն անունը դարձել է մեր ազգային հպարտությունը: Սասունցիների ազատագրական պայքարի մասին շատ հիշատակներ կան: Ստեղծվել են ոգեշունչ երգեր.

Տալվորիկի զավակ եմ քաջ,
Չեմ խոնարհիր թուրքին առաջ,
Քարուտ լեռանց ազատ լաճ,
Չեմ տեսեր ոչ արոր, ոչ մաճ...

Մեզնով պարծի այսօր Սասուն,
Մենք ենք խրախոյս Հայոց նըկուն,
Տալվորիկ սար, ժեռոտ Չեյթուն,
Տան իրարու ազատ ողջույն...:

Սասունը հարուստ է նաև պատմական հուշարձաններով, խաչքարերով, որոնք հայտնի են իրենց արձանագրություններով:

Սասունի և սասունցիների մասին իր ժամանակին գրել է պատմաբան Թովմա Արծրունին: Սասունի մասին գրվել է նաև պատմական ու ազգագրական ուղեմասսիրություններ:

Օտար ճանապարհորդներից Սասուն է այցելել նաև անգլիացի Էմիլ Տիլոն, որը հետագայում, հրատարակեց մանրամասն տեղեկություններ Սասունի մասին:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՐԲԱԳՈՐԾԿԱԾ ԱՆՏԱՌՆԵՐԸ ²

Անհիշելի ժամանակներից սերնդե սերունդ փոխանցվել է ծառի պաշտամունքը:

Հատուկ տոներ են եղել, որոնք ժողովուրդը ճաղկազարդ կամ ճառազարդ է անվանել:

Ճաղկազարդի տոնը, որը գալիս է հեթանոսական շրջանից և մեր ժողովրդի մոտ հայտնի է ճառազարդ անունով, կապված է ծառի պաշտամունքի հետ: Ճաղկազարդի օրերին եկեղեցում օրհնված ծառի ոստերը տուն էին բերում, խնամքով պահում

² - Նույն տեղում, գլ. 20:

որպես հմայություն: Այդ ավանդույթը ժողովրդի մոտ պահվել է և մինչև մեր օրերը: Իր ժամանակին սովորություն էր նաև Ծաղկազարդի օրը եկեղեցում ծառ զարդարելը, որից մնացել են մի քանի ավանդություններ: Այսպես օրինակ, նախապես առնելով աղջկա ծնողների համաձայնությունը, տղայի մայրը կամ մի մոտ ազգական կին, Ծաղկազարդի ծառի վրա վառվող մոմերից վառելով մի մոմ, որի վրա մատանի էր անցկացված լինում, տանում և լռելյայն տալիս էր իր ուզած աղջկան, և այդ աղջիկը համարվում էր նշանված:

Ծառի պաշտամունքը համարվել է բնության կենդանության և վերապրումի նվիրագործումն ու սրբագործումը: Ծառի մասին խոսվում է նաև Հին Կտակարանում «Կենաց ծառ», «Փիտոության ծառ»:

Տարբեր ժողովուրդների մոտ, տարբեր ծառեր են սրբագործվել: Ասենք, հնդիկները՝ թզենին, փյունիկեցիները՝ մայրին1, Հռոմում կաղին, Հունաստանում դափնին ու ձիթենին և այլն: Հույները դափնին և ձիթենին համարել են իմաստության, խաղաղության և փառքի խորհրդանիշ: Օլիմպիական խաղերի ժամանակ հաղթողներին դափնու և ձիթենու պսակներ էին շնորհում:

Հայերը սրբագործել են սոսին և բարդին: Սոսիի մասին հիշատակում է Մովսես Խորենացին: Նա գրում է, որ Արա Գեղեցիկի մահից հետո մնում է նրա որդին՝ Անուշավանը, որին անվանում էին Սոսանվեր, որովհետև նա նվիրված էր Արմավիրում գտնվող Սոսյաց անտառին, որը պաշտամունքի վայր էր:

Այդ անտառում աճել են սոսիներ: Սոսի ծառը հայ ժողովրդի մոտ հայտնի է նաև չինար անունով: Ի դեպ, թե մեկը, թե մյուսը ժամանակի ընթացքում դարձել են անձնանուններ: Առաջինը՝ արական, Սոս ձևով, երկրորդը՝ իգական, Զինար ձևով:

Սոսին հայերի մոտ հեթանոսական շրջանում համարվել է նվիրական և պաշտելի ծառ, որի անտառում հմայություն էին անում, ունկնդրելով ծառերի սոսափյունին: Սոսյաց անտառի նվիրյալ դյուցազունն էր համարվում մեր նահապետներից մեկը՝ Անուշավանը և կրում էր Սոսանվեր մականորդ:

1 Պատմական Փյունիկիայի տեղում այժմ գտնվում է Լիբանանը, որի պետական գերբը դարձել է մայրի ծառը:

Նվաճողները կտրատել և ոչնչացրել են այդ հոյակապ պուրակը, այնպես, որ Սոսյաց անտառից լոկ անունն է մնացել:

Ինչ վերաբերում է բարդի ծառին, ապա Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրական»-ից տեղեկանում ենք, որ արևորդիք¹ Սամոսատում մեծարում էին բարդին:

Անտառի կամ ծառի պաշտամունքին անդրադարձել են նաև մեր պատմաբանները, որոնք խոսում են այն մասին, որ մեր նախնիները Ատիս աստվածուհու տոնին նվիրված օրը, առավոտյան վաղ, արևից առաջ գնում էին սրբազան անտառ և ծիսակատարությամբ ծառից պոկում մի ճյուղ: Ծառը զարդարում էին շորի պատառիկներով, ճյուղերից կախում էին հովվական ցուպ, սրինգ, թմբուկ, որոնք համարվում էրն Ատիսի խորհրդանիշներ:

Անտառի պաշտամունքի հետ են կապված խոր անտառ ներում, հեթանոսանան մեհյանների կառուցումը: Այդ ավանդույթը շարունակվեց նաև քրիստոնեական շրջանում: Հիշենք Տաճար մայրիի («Անտառի տաճար») եկեղեցին Խոսրովի անտառում: Ի դեպ, Խոսրովի անտառը ներկայումս ներգրավված է համանուն արգելավայրի սահմաններում և գտնվում է Արարատի շրջանում: Հիշատակության արժանի են նաև Հաղարծինն ու Մակարավանքը, որոնք գտնվում են Իջևանի շրջանում: Առաջինը տեղադրված է Դիլիջանի զովասուն անտառում, երկրորդը՝ Իջևանի:

Ծառի պաշտամունքը եղել է նաև մոտ անցյալում: Պատանեկան տարիներից հիշողությանս մեջ մնացել են այն մենավոր ծառերը (Բագրևանդի գավառ), որոնց մոտ ճամփորդները կանգ էին առնում, կտրում երեխաների կամ իրենց հագուստից մի կտոր, թեկուզ մի թել և կապում այդ ծառերին:

Հույները իրենց դիցաբանության մեջ ունեին ծառաստանների աստված, որը կոչվում էր Վերտումոս: Նա դիցաբանության մեջ պատկերվում էր երիտասարդի կերպարանքով, այգեգործի դանակով և ձեռքին մրգով լի մի զամբյուղ:

1 Արևորդիք — Միջագետքում ապրող հայեր, որոնք երկար ժամանակ արևապաշտ էին մնացել և միայն ԺԲ դարում, Ներսես Շնորհալու ժամանակ, ընդունեցին քրիստոնեությունը:

ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ՏԱՐԻՆ՝ ՆԱԿԱՍԱՐԴԸ ԵՎ ՆՐԱ ՏՈՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՅՐԵՐԸ³

Տարին ժամանակի սահմանն է, որը վերցրած է բնությունից: Դա այն ժամանակաշրջանն է, որի ընթացքում Երկիր մոլորակը կատարում է մի լրիվ պտույտ Արեգակի շուրջը: Երկրի կատարած շրջապտույտը հավասար է 934 միլիոն կիլոմետրի, որն անցնում է մեծ արագությամբ, եթե հիշենք, որ մեկ վայրկյանում անցնում է 30 կիլոմետր:

Ինչպես ասվեց, այդ ժամանակամիջոցը կոչվում է տարի: Դրանով մարդիկ չափում են օրերը, կյանքը, իրենց գործերի պատմությունը, որպեսզի իմանան, թե ինչի են, հասել տվյալ ժամանակամիջոցում՝ մեկ տարում:

Տարվա գաղափարը առաջին անգամ ծագել է Հին Արևելքի մշակութային կենտրոններից մեկում՝ Եգիպտոսում: Այն կապվել է Նեղոս գետի վարարման հետ: Դրանով էր պայմանավորված եգիպտացիների կյանքը, երկրագործական աշխատանքները: Նեղոսի վարարման սկիզբը համընկնում էր Սիրիոս աստղի երևալուն: Եվ ահա այդ աստղի և Նեղոսի վարարման միջև ընկած ժամանակաշրջանն էլ կոչեցին տարի:

Չնայած տարի հասկացությունը ծնվել է Հին Եգիպտոսում, այն էլ այն ժամանակվանից, երբ սկսվեց գոյություն ունենալ թվականություն, բայց տարբեր ժողովուրդներ տարբեր ամիսներ են համարել տարվա առաջին ամիսը, և տարբեր է եղել նրանց Նոր տարին:

Այսպես, օրինակ, հին պարսիկների Նոր տարին սկսվում էր գարնան օրահավասարից և կոչվում էր «վարդի և գինու» օր: Հետագայում այն ընդունվեց մուսուլմանական աշխարհի կողմից և ստացավ Նովրուզ անունը, որը այսօր էլ նշում են մեծ շուքով:

Ռուսները Նոր տարին նշում էին սեպտեմբերի մեկին, անգլիացիները՝ մարտի 26-ին, իսկ Ֆրանսիայում այն գրգռողիպում էր Չատիկ տոնին:

Հայերի մոտ տարվա առաջին ամիսը օգոստոսն էր և կոչվում էր Նավասարդ:

1 Տարեգրության մեջ, ժամանակի ընթացքում ստեղծվել էին երկու տոմարներ, որոնք հիմնվում էին աստղաբաշխական հաշիվների վրա: Դրանցից մեկը կոչվում էր Հին կամ Հուլյան, մյուսը՝ Նոր կամ Գրիգորյան:

³ - Նույն տեղում, գլ.22:

Նման բազմազանությունը ժողովուրդների տնտեսական ու կուլտուրական փոխհարաբերություններում դժվարություններ էր առաջացնում: Ուստի տասնվեցերորդ դարի վերջերից սկսած (1582 թվականին), որոշվեց Նոր տարվա սկիզբը համարել հունվարի մեկը: Հենց այդ բանն էլ դրվեց մեր ներկա օրացույցի¹ հիմքում:

Նոր տոմարը մտցվել է Հռոմի պապ Գրիգոր 13-րդի կողմից, Հոլլան օրացույցի փոխարեն: Այդ երկու տոմարների միջև եղած տարբերությունը կազմում է տասներեք օր:

Այսպիսով, հունվարի մեկը Նոր տարվա սկիզբը համարելը բնավ էլ պատմական իրադրության հետ չի կապվում և ընդունված է պայմանականորեն: Բայց ժամանակի ընթացքում այն ավանդույթի ուժ ստացավ: Ուրեմն այդ օրը, որը այսօր մեզ համար այնքան հարազատ ու անփոխարինելի է դարձել, ունի համեմատաբար Նոր պատմություն¹:

Չնայած միջազգային մասշտաբով հունվարի 1-ը պաշտոնապես ընդունված է Նոր՝ տարի, բայց Միջին և Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրներում (Իրանում, Աֆղանստանում, Արաբական մի քանի երկրներում) շարունակում են պահպանել իրենց ավանդական Նոր տարին:

Այժմ անցնենք հայկական առաջին ամսվա՝ Նավասարդի պատմությանը, նրա տոնակատարությանը, ինչպես նաև ծանոթանանք այն վայրերին, ուր տեղի էին ունենում Նավասարդյան խրախճանքները:

Նավասարդ անունը պարթև-իրանական ծագում ունի և կազմված է երկու բառից՝ Նավա-նոր և սարդ-տարի, այսինքն՝ Նոր տարի:

Նավասարդը ամռան վերջին ամիսն է, «ոսկե աշնան» նախադուռը: Նավասարդի օրերին հասնում են հայկական հողի ու ջրի բարիքները՝ խաղողն ու տանձը, դեղձն ու ձմերուկը: Նավասարդյան օրերը հայերը տանում էին առանձին շուքով, որը համարվում էր ամենահանդիսավոր ու ուրախալի տոնը:

Նոր տարին սկսվում էր Նավասարդի (օգոստոս) մեկից և տևում մեկ շաբաթ:

1 Նոր տոմար մեր երկրում մտցվել է Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո՝ 1918 թվականին Վ. Ի. Լենինը դեկրետ ստորագրեց Սովետական Ռուսաստանում Գրիգորյան օրացույց մտցնելու մասին: Այդտեղ որոշված էր 1918 թվականի հունվարի չորեքշաբթի օրվան հաջորդող հինգշաբթի օրը հաշվել ոչ թե փետրվարի մեկը, այլ 13-ը:

Հայկական բոլոր ընտանիքներում Նավասարդը դիմավորում էին մեծ խրախճանքով: Այդ օրը յուրահատուկ կերակուրներ և ուտելիք էին պատրաստում: Ճոխ սեղան էին բացում և ընտանիքի բոլոր անդամներն ուրախությամբ էին դիմավորում Նավասարդը: Կար նաև տոպրակ կախելու սովորությունը: Երդիկներից կախում էին գույնզգույն գուլպաներ, այն ակնկալությամբ, որ դրանց մեջ Նոր տարվա նվերներ կհայտնվեն:

Նավասարդյան օրերը կրում էին փաստորեն ազգային-ժողովրդական բնույթ: Իշխում էին զվարճությունը, տոնահանդեսները, երգն ու պարը: Մեծարում էին Անահիտ ու Աստղիկ աստվածուհիներին, ինչպես նաև Վահագն դուքսազնին, որոնք ժողովրդի մոտ բարի համբավ ունեին:

Պատմական Հայաստանում Նոր տարին կրում էր համաժողովրդական բնույթ, որին մասնակցում էին ամբողջ ազգի ներկայացուցիչները: Այդ տոնը նշվում էր նախ Բագավանում և ապա Աշտիշատում: Այդ տեղերում տարեմուտին, Նավասարդ ամսի սկզբին մեծ խրախճանքներ ու տոնախմբություններ էին լինում:

Բագավանը պատմական Հայաստանի հռչակավոր դիցավանքներից է: Այն հայտնի է եղել որպես հավատալիքի վայր, նախ հեթանոսության, ապա արդեն քրիստոնեության ժամանակաշրջանում: Բագավանը գտնվում էր Այրարատ նահանգի Բագրևանդ գավառում (Ալաշկերտում), Արածանի (Մուրադ) գետի ձախ ափին, Ձիրավի դաշտում, Նպատ լեռան ստորոտին:

Հին հայերի մոտ ջրի և գետի նկատմամբ եղել է պաշտամունք: Առավել նվիրական գետ է համարվել Արածանին: Նրա նկատմամբ եղած պաշտամունքը արտահայտվում էր նաև այն բանով, որ Նրա ափին էին գտնվում հայոց նշանավոր դիցավանքներ՝ Բագավանն ու Աշտիշատը:

Բագավան անունը կազմված է բազ և ավան բառերի միացումից: Բազ՝ պահլավերեն լեզվից է և նշանակում է «աստված», իսկ ավան՝ «վայրի», կամ «տեղի» իմաստ ունի: Մեր պատմիչների մոտ Բագավանի փոխարեն գործածվել է նաև Դիցավան բառը, որը Բագավանի իմաստ ունի:

Ինչպես հայտնի է, Բագավանը եղել է Մեծ Հայքի հեթանոսական շրջանի պաշտամունքային նշանավոր կենտրոններից մեկը, ուր կառուցված էին մեհյաններ և կանգնեցված էին կուռքեր:

Նավասարդի օրերին Բագավանը հանդիսավոր տեսք էր ստանում: Տոնակատարությանը ներկա էր լինում թագավորն իր շքախմբով: Դուրս էր բերվում նաև բանակը: Պատմում են, որ

մինչև հարյուր քսան հազար զինվորականներ էին մասնակցում: Այդ օրը Արածանիի ափին կարելի էր տեսնել գույնզգույն վրաններ, գետափն ստանում էր վրանաքաղաքի տեսք՝ տարածվելով դաշտերի և բլուրների վրա: Վրանների մեջ շքեղագույնն էր ոսկեդիպակ վրանը, որը թագավորինն էր, ապա աչքի էին զարնում նախարարների վրանները, որոնք մեկը մյուսից գեղեցիկ էին: Ուխտավորների բազմության մեծ մասը ժամանակը անց էր կացնում ծառերի տակ: Ի դեպ, հնում Բագրևանդը, այդ թվում նաև Բագավանը ծառազարդ են եղել, որը հետագայում կտրատեցին նվաճողները:

Ուխտավորները զոհաբերության համար բերում էին խոյեր, աղավախներ, խոշոր եղջերավոր անասուններ, որոնց եղջյուրները ներկում էին զանազան գույներով: Գիշերները խարույկ էին վառում, որոնց բոցերի վրայով ցատկում էին երեխաները և պատանիները, չար ոգիներից ազատ լինելու համար:

Նավասարդյան տոնի առթիվ հավաքված բազմությունը իր հետ բերում էր նաև տարվա պտուղների առաջին բերքը: Այդ ժամանակ կատարվում էին մեծահանդես արարողություններ, տեղի էին ունենում ձիարշավներ, եղջերուների վազք և բաց էին թողնում հազարավոր աղավախներ: Նավասարդի կամ Ամանորի աստվածը հայ դիցաբանության մեջ համարվում էր պտուղների պահապանը և մարդկանց կերակրողը: Նրա արծանը գտնվում էր Բագավանում, որը, ինչպես ասվեց, հեթանոս հայերի նշանավոր ուխտատեղիներից մեկն էր: Այստեղ կառուցված էր մի առանձին հյուրանոց, ուր պատսպարան էին գտնում և կերակրվում օտարական անցորդները և եկվոր ուխտավորները:

Ամանորը կոչվում է նաև կաղանդ, որը հունարեն լեզվից է և նշանակում է ամսագլխի օր, ամսագլուխ, ամսամուտ: Ժամանակի ընթացքում ամանոր, կաղանդ և տարեմուտ հասկացությունները նույն իմաստն ստացան:

Նավասարդյան խրախճանքի օրերին ամենահետաքրքիրը երգն ու պարն էր: Տեղի էին ունենում նաև մրցումներ, ու մարզիկները ցուցադրում էին իրենց բազկի, մտքի ու հոգու կարողությունները:

Նավասարդը մեծ հանդեսով տոնելու հիշատակը մնացել է նաև Արտաշես թագավորին վերագրած այն առասպելում, որը մեզ է հասել Գրիգոր Մագիստրոսի միջոցով.

Ո՞վ կտա ինձ ծխանի ծուխը
Եվ առավոտը Նավասարդյան,
Եղևիկների վազելը և եղջերուների վարգելը,
Մենք փող էինք փչում և թմբուկ զարկում...

հնչպես օրենքն էր թագավորների:

Բագավանում է կարուցված Ս. Յովհաննես տաճարը՝ հեթանոսական մեհյանի տեղում: Այն հիմնվել է 801 թվականին, այլ խոսքով հասակակից է Էջմիածնին: Մինչև Բագրևանդի գավառի (Ալաշկերտի) հայաթափ լինելը վանքին կից կար հայկական գյուղ, որին տեղացիները Վանքի գյուղ էին անվանում: Թուրքերը դա Ուլ Քիլիսա (երեք եկեղեցի) էին անվանում, նկատի ունենալով տաճարի երեք սեղանները կամ խորանները: Այդ հոյակապ վանքը, որը հայ ճարտարապետական կոթողներից է, մինչև այսօր էլ կանգուն է:

Ս. Յովհաննես վանքը ուներ ընտիր ձեռագրերի մատենադարան, որոնք դեռ 1877 թվականի ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ փչացել և կորստի են մատնվել: Այս վանքի մասին հիացմունքով է խոսում Համբարձում Առաքելյան, որը Նրբաճաշակ և աշխարհ տեսած նշանավոր մտավորականներից էր: Ահա թե ինչ է գրում նա, այցելելով Ս. Յովհաննես վանքը, ուր եղել է 1915 թվականի ամառը. «Ես վանքեր շատ եմ տեսել, բայց– Ուլ-Քիլիսի ս. Յովհաննեսի նման հոյակապ վանք չէի տեսել: Ես մի րոպե կարծեցի, թե ս. Սոփիայի տաճարի կամարների տակ եմ գտնվում: Երկու, երեք Էջմիածին կարող է պարփակվել այդ վանքի մեջ. այնքան ընդարձակ է, հոյակապ է կլորակ զմբեթը, որ երկնակամարն է հիշեցնում, շինված է առանց սյուների վրա հանգչելու, ճիշտ այնպես, ինչպես ս. Սոփիայի տաճարը Բյուզանդիայում: Այլշանը անվանում է այս վանքը «հրաշակառույց» և բնավ չի սխալվում, այդպիսի հրաշալի, սքանչելի ճարտարապետություն մեր վանքերից շատ քչերն ունեն»¹:

Նավասարդյան աշխարհախումբ տոնակատարությունները, այնուհետև շարունակվում էին Աշտիշատում: Այսինքն՝ Բագրևանդ գավառից տեղափոխվում էին Տարոն (Մուշ), ուր գտնվում էին Հայոց «յոթ բազիլաները»²:

1 Ձիթենի, Գրական ժողովածու հայ գրականագետների: Թիֆլիզ, 1915 թ., էջ 518:

2 Հայերի մոտ էլ յոթ թիվը դիտվել է որպես նվիրական թիվ: Հեթանոս» հայերն էլ նախընտրել էին կառուցել «յոթ բազիլ», այսինքն «յոթ զոհասեղան»: Նվիրված Արամազդին, Անահիտին, Միհրին, Նանեին, Աստղիկին, Տիրին և Վահագնին:

Աշտիշատում ևս մեծ հանդիսավորությամբ էր նշվում

Նավասարդի տոնը: Հայ ժողովուրդը այդ ավանդական տոնին, թե Բագավանում, թե Աշտիշատում իր դյուցազուններին և աստվածներին պետք է հաշվետու լիներ անցյալ տարվա համար: Վահագին՝ քաջության, Անահիտին՝ արվեստի, իսկ Աստղիկին՝ արվեստի, սիրո և բանաստեղծության գործերում: Այսպիսով՝ Վահագնը՝ անվեհեր էր, Անահիտը՝ պահպանող, Աստղիկը՝ պարկեշտ, որոնք մի տեսակ մարմնավորում էին հայ ժողովրդի առաքինությունները:

Աշտիշատում հունական օլիմպիական խաղերի նմանությամբ կազմակերպվում էին մրցություններ: Այստեղ նույնպես մարզական խաղերի ժամանակ երիտասարդները ցուցադրում էին իրենց բազկի, մտքի և հոգու կարողությունները:

Մրցությունների ժամանակ բանաստեղծը իր հորինած երգն էր արտասանում կամ երգում, երաժիշտը իր բամբիռն էր նվագում, ըմբիշը բազուկների գորությունն էր ցուցադրում, արիեստավորը իր պատրաստած ընտիր գործերը, գյուղացին՝ իր հողի ճոխ բարիքները: Մրցություններում հաղթողներին վարդերից վառվումն պսակներ էին հանձնում և օծում վարդաջրով: Աղավնիներ էին բաց թողնում և իրար վրա վարդաջուր շաղ տալիս: Ընդհանրապես զարդարվում էին վարդերով: Այստեղից էլ Վարդավառ, որը նշանակում է վարդերով զարդարվել: Կազմված է վարդ և վառ բառերից:

Վառ բառը տվյալ դեպքում գործածվում է փայլուն, պայծառ իմաստով:

Մեր հեթանոս պապերից, Նավասարդի օրերից մեզ հասավ Վարդավառի ավանդույթը: Հատկապես իրար վրա ջուր շաղ տալու սովորությունը:

Երբ չորրորդ դարի սկզբում Գրիգոր Լուսավորիչը Հայաստանում տարածեց քրիստոնեական կրոնը, հեթանոսական տոներից շատերը փոխարինվեցին քրիստոնեականով: Այսպես, Վարդավառը, որը Աստղիկի տոնն էր համարվում, փոխարինվեց Քրիստոսի պայծառակերպության անունը կրող տոնով: Այդ տոնն էլ բնական պետք է համարվեր Մեծ գատկին և դառնար շարժական: Այսինքն՝ Մեծ գատկից իննսուն օր հետո պետք է նշվեր այն, և բնական է, որ չէր համընկնի հեթանոսական Վարդավառի օրվան: Դրա համար էլ հեթանոսական շրջանից մեզ հասած Վարդավառը միշտ չէ, որ օգոստոսին է նշվում, երբեմն ընկնում է հուլիսին:

Ինքնին հասկանալի է, որ չորրորդ դարում քրիստոնեության մուտքը Հայաստանում չէր կարող վերացնել ժողովրդի մեջ արմատացած ու դարերով սրբագործված հեթանոսական շատ ավանդույթներ, ժողովրդական շատ տոներ պահպանվեցին, դրանց որոշ չափով տրվեց նոր բովանդակություն: Ժողովուրդը

շարունակեց պահել իր խրախճանքները, թմբուկն ու զուռնան, երգն ու պարը: Չոհին փոխարինեց մատաղը, կրակ վառելու փոխարեն մոմ վառելը և այլ ավանդույթներ:

Այնպես որ ջրի հետ կապված հեթանոսական սովորությունը պահպանվեց ժողովրդի մոտ: Վարդավառին ամենուրեք, մեծ թե փոքր, աղջիկ թե տղա, իրար վրա ջուր, են շաղ տալիս:

Ինչպես տեսնում ենք Վարդավառի ավանդույթը ունի շատ վաղ պատմություն և կապված է պատմական Հայաստանում Նշվող նավասարդյան աշխարհախումբ տոնակատարության հետ:

Ջրի պաշտամունքի հետ է կապված այն, որ շատ աղբյուրներ սրբագործվել և դարձել էին ժողովրդի համար ուխտատեղի: Հայաստանում գրեթե գավառ չի եղել, որ չունենա իր «Կաթնաղբյուրը» կամ «Լուսաղբյուրը»: Այդպես էին կոչում այն աղբյուրները, որոնց ջուրը ժողովուրդը համարել է մաքրիչ, առողջացուցիչ և զովացուցիչ: Ժողովուրդը այդ տեղերը դարձրել էր ուխտատեղի: Մեզ հայտնի է նաև ժողովրդական Էպոսի ավանդությունից այն, որ Սասունցի Դավիթը Կաթնաղբյուրից է ջուր խմել և հզորացել:

Ուխտատեղի են դարձել Արևմտյան Հայաստանում նաև շատ գետեր, որոնցից հիշվեց Արածանին (Բագրևանդում), իսկ Կոգովիտ գավառում էլ այդպիսին համարվում էր, Գետ-Վարդանը, որի հետ մի գեղեցիկ ավանդություն է կապված: Պատմում են, որ Վարդան Մամիկոնյանը իր բանակով պարսիկների դեմ Ավարայրի դաշտ գնալու ժամանակ, անցնելով այս տեղից, ճանապարհին ջուր չի գտնում: Ամբողջ զորքը ծարավից ուժասպառ եղած, չի կարողանում շարունակել ճանապարհը: Վարդանը ծնկաչոք աղոթում է և այդ աղոթքից աղբյուրներ են բխում ու հագեցնում զորքի ծարավը: Այդ աղբյուրներն էլ միախառնվելով կազմում են գետ, որը հայերը Վարդանի անունով կոչում էին Գետ-Վարդան:

An Armenian Involvement in Mid-Nineteenth-Century Ethiopia

David W. Phillipson

Abstract: Two Armenian ecclesiastics from Jerusalem, Isaac and Dimothéos, visited Abyssinia in 1867–1869. The latter's detailed account of their journey was promptly published, grandiloquently dedicated (with formal permission) to Queen Victoria. The journey has nonetheless received little attention from historians, and the reasons it was made have been poorly understood. An intention to seek release of Europeans imprisoned by King Tewodros (Theodore) of Ethiopia was overtaken by events, the captives' release being achieved by an expedition from British India before the Armenians arrived. Emphasis was consequently placed on involvement with local politics and ecclesiastical intrigue, both of which are discussed in this paper.

Résumé: Deux ecclésiastiques arméniens de Jérusalem, Isaac et Dimothéos, ont visité l'Abyssinie entre 1867 et 1869. Le récit détaillé de leur voyage écrit par Dimothéos fut rapidement publié et grandiloquemment dédié à la reine Victoria (avec une permission formelle). Le voyage a néanmoins peu retenu l'attention des historiens et les raisons pour celui-ci ont été mal comprises. Leur première intention était de demander la libération d'Européens emprisonnés par le roi d'Éthiopie Tewodros (Théodore). Celle-ci est devenue cependant caduque après la libération des captifs.

History in Africa, Volume 46 (2019), pp. 137–145

David W. Phillipson is an Africanist archaeologist who retired in 2006 from the University of Cambridge where he had been for twenty-five years Director of the Museum of Archaeology and Anthropology, latterly serving concurrently as Professor of African Archaeology. For the first fifteen years of his professional career he was employed in Africa, first in Zambia and then in Kenya. In Britain, he has been President of the British Institute in Eastern Africa and also Treasurer of the Society of Antiquaries of London. He is a Fellow of the British Academy and an Associate Fellow of the Ethiopian Academy of Sciences. His research interests focus on later African archaeology, with a recent emphasis on Ethiopia. E-mail: dw.l.phillipson@btinternet.com

par une expédition d'Inde britannique. Cet article se penche ensuite sur le rôle joué par ces deux Arméniens dans la politique locale et les intrigues ecclésiastiques.

Introduction

This short article arises from perusal of a rare book, *Deux ans de séjour en Abyssinie, par le R.P. Dimothéos, Légat de Sa Béatitude le Patriarche arménien auprès de Théodore Roi d'Abyssinie*, published in 1871 by the Armenian Press at Saint James's Monastery in Jerusalem.¹ The journey described was undertaken by Dimothéos and a higher-ranking compatriot, Isaac, described interchangeably as *bishop* or *archbishop*.² On the engraved frontispiece, their portraits are labelled "P. Timothée" and "Isaac, Evêque" respectively.

A feature of the book, to which I am not aware of previously published references, is its prominent and grandiloquent dedication to Queen Victoria, whose Royal Arms feature on the engraved title-page. This dedication, by Isaiah (Isaïe), Armenian Patriarch in Jerusalem, is supported by several translated letters demonstrating that relevant permission had been requested through the Foreign Office in London, and formally granted.³

Bibliographic Evaluation of the Principal Source

The book's entire text is in French, the title-page indicating that it was translated (presumably from an Armenian original) "by order of His Beatitude Isaiah, Armenian Patriarch in Jerusalem."⁴ The French seems competent but sometimes stilted and convoluted, perhaps following rather too closely the syntax of the original.⁵ Confusion, as noted above, is apparent between the titles *Bishop* and *Archbishop*. Contemporary international

¹ It was issued in two separately-paginated octavo volumes, now usually bound together. The first volume contains a fine engraved frontispiece and title-page on thick paper distinct from that employed for the rest of the book, each signed "Stich u. Druck v. Weger, Leipzig." This indicates the work of August Weger (1823–1892), graphic artist, steel-engraver, and printer.

² For an overview and assessment of the journey, written more from an Armenian and Ottoman perspective than from an Ethiopian one, and concentrating on religious matters, see: James de Lorenzi, "Caught in the Storm of Progress: Timoteos Saprichean, Ethiopia, and the Modernity of Christianity," *Journal of World History* 19–1 (2008), 89–114.

³ Le Rév. Père Dimothéos, *Deux ans de séjour en Abyssinie, ou vie morale, politique et religieuse des Abyssins*, volume 1 (Jérusalem: Typographie Arménienne du Couvent de Saint-Jacques, 1871), 170–177.

⁴ An Armenian text is cited by Pankhurst (1978/1979, 290–291), but I have not been able to locate a copy. Richard Pankhurst, "The History of Ethiopian-Armenian Relations," *Revue des Études Arméniennes* 12 (1977), 273–345, 13 (1978/1979), 259–312, and 15 (1981), 355–400, here 13 (1978/1979), 290–291.

⁵ All English translations cited here are my own, based on the French.

practice designating the British government as English is often followed. Personal names and toponyms, presumably originally recorded in Armenian and then transliterated into French, take unfamiliar forms (e.g., “Vagchem-Govazi” for *Wagshum* Gobezie, “Thègri” for Tigray). Dates are stated with disappointing infrequency and lack of clarity, due to use of both Armenian and Western calendars further exacerbated by imprecision and occasional mis-prints.

Apart from recent facsimile reprints of the 1871 French-language edition, the only other publication of which I am aware is a German translation, issued in Leipzig in 1888.⁶ The German edition sometimes appears in library catalogues under *Timoteos* or *Saprichean*: this last was the author’s family name, such as was not then regularly employed by members of the Armenian priesthood.⁷

The book’s opening paragraphs include the no-longer-valid statement that “Readers already know the prime aim of our journey to Abyssinia,” and proceed to discussion of the British envoys and other Europeans held prisoner until two years previously by the Abyssinian king Tewodros (Theodore) at his mountain fortress of Maqdala.⁸ It is noted that “The English government did not fail to do everything possible by peaceful means to secure the freedom of the prisoners.”

Background

The possibility that the Armenian patriarch in Jerusalem might prove able to influence Tewodros had apparently been brought to the attention of Lord Lyons, British Ambassador to the Sublime Porte in Constantinople, 1865–1867.⁹ A similar suggestion, apparently derived from an Armenian source, was relayed to London in December 1866 by the British Ambassador in St. Petersburg.¹⁰ The nature of this possible involvement remains

⁶ Timoteos Saprichean, *Zwei Jahre in Abyssinien: oder Schilderung der Sitten und des staatlichen und religiösen Lebens der Abyssinier, von Sr Hochgw. Pater Timotheos, Legat Sr Eminenz der Armenischen Patriarchen bei König Theodor von Abyssinien* (Leipzig: Wilhelm Friedrich, 1888). The French-language version has clear priority and is the basis for all page-references cited in the present paper.

⁷ Confusingly, de Lorenzi, “Caught in the Storm of Progress” likewise incorrectly cites Dimothéos’s 1871 French-language edition under *Timoteos* or *Saprichian*.

⁸ Dimothéos, *Deux ans de séjour*, volume 1, 1–4.

⁹ Pankhurst, “The History of Ethiopian-Armenian Relations [1978],” 287–291, citing: “Correspondence Respecting Abyssinia 1846–68,” *United Kingdom Parliamentary Papers* 72 (1867–1868), 33–2 (London: HMSO, 1868), 542, 553. Note that Pankhurst (on page 282) mistakenly attributes the latter publication to the House of Commons: it was in fact laid before the House of Lords.

¹⁰ Pankhurst, “The History of Ethiopian-Armenian Relations [1978],” 287–290.

unclear, although it was mentioned that the Abyssinians in Jerusalem came “under the jurisdiction of the Armenian Patriarch.”¹¹ The claim seems to have been based on the fact that the Abyssinians in Jerusalem “were heavily dependent on the Armenian patriarchate which (...) is said to have provided its African co-religionists with daily rations of food since around 1700.”¹²

Although Dimothéos’s book contains no explicit statement to that effect, there seems little doubt that the initial focus of the two Armenians’ journey to Abyssinia was to seek the release of the British envoys and other Europeans held captive at Maqdala by King Tewodros, and that it was made with at least tacit connivence from the British government. In turn, it appears that the Armenian Patriarch in Jerusalem sought British support for his claimed authority over the Abyssinian monastic community at the Holy Sepulchre. On a different level was the desire to exploit Abyssinian dissatisfaction with their reliance on the Coptic Alexandrian (but Cairo-based) patriarchate for the appointment of an *abuna* as head of their own church.¹³

Assessment of the Journey

Scholarly attention to Dimothéos’s book, at least in recent years, has been largely restricted to its mention of the two Armenians’ visit to Aksum on their return journey in 1869 when, through the good offices of *Dejazmatch* Kassa (the future King Yohannes IV) and “le colonel Anglais Ser Kerkham,” they prevailed upon priests of Maryam TSION to show them the Mosaic

¹¹ Pankhurst, “The History of Ethiopian-Armenian Relations [1978],” 287–290.

¹² Pankhurst, “The History of Ethiopian-Armenian Relations [1977],” 345 citing “Correspondence Respecting Abyssinians at Jerusalem 1850–67,” *United Kingdom Parliamentary Papers* 72 (1867–1868), 33–1 (London: HMSO, 1868), 17. For relations between the Armenian and Ethiopian communities in Jerusalem, see also: Otto Meinardus, “The Ethiopians in Jerusalem,” *Zeitschrift für Kirchengeschichte Serie 4*, 14 (1965), 112–147, 217–232; Kirsten Pedersen, “The Qeddusan: Ethiopian Christians in the Holy Land,” in: Anthony O’Mahoney (ed.), *The Christian Heritage of the Holy Land* (London: Scorpion Cavendish, 1995), 129–159.

¹³ Donald Crummey, *Priests and Politicians: Protestant and Catholic Missions in Orthodox Ethiopia 1830–1868* (Oxford: Clarendon Press, 1972), 26; Pankhurst, “The History of Ethiopian-Armenian Relations [1978],” 275–278. *Abuna* indicates the head of the Ethiopian Church: for the word, see: Denis Nosnitsin, “Abuna,” in: Siegbert Uhlig (ed.), *Encyclopaedia Aethiopica*, volume 1 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2003), 56; for the history of the office, see: Otto Meinardus, “A Brief History of the Abunate of Ethiopia,” *Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 58 (1962), 39–65. See also: John Binns, *The Orthodox Church of Ethiopia: A History* (London: Tauris, 2016).

Tablets of the Law.¹⁴ Passing references by Sven Rubenson relate to incidental details in the narrative.¹⁵ The brief note on Dimothéos in the *Encyclopaedia Aethiopica* is confusingly alphabetized under “Sapricean, Timoteos Vardapet.”¹⁶

What may be the only Ethiopian document mentioning the Armenians’ presence in that country is an Amharic letter (now in the Bibliothèque Nationale, Paris) written late in 1868 by *dabtera* Assaggahen to Antoine d’Abbadie.¹⁷ This records the writer’s meeting during the closing months of 1868 with an Armenian who claimed to be a bishop brought to Abyssinia by Tewodros, on an occasion that seems compatible with the contemporary situation described by Dimothéos.¹⁸

Armenians were on several occasions engaged by Ethiopians in political and ecclesiastical contexts.¹⁹ The trust placed on them may be due to their supposed independence from internal partisan pressures and to their adherence to an ancient non-Chalcedonian form of Christianity that was neither Ethiopian nor Coptic. This last point was particularly relevant to

¹⁴ Dimothéos, *Deux ans de séjour*, volume 1, 135–144; Ugo Monneret de Villard, *Aksum: recherche di topografia generale* (Roma: Pontificium Institutum Biblicum, 1938), 115–116; Jean-Baptiste Coulbeaux, *Histoire politique et religieuse de l’Abyssinie depuis les temps les plus reculés jusqu’à l’avènement de Ménélik II*, volume 2 (Paris: Geuthner, 1929), 462–463; Roderick Grierson and Stuart Munro-Hay, *The Ark of the Covenant* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1999), 288–292. “Ser Kerkham” must be John Charles Kirkham, whose claim to a knighthood is not otherwise recorded, and whose rank of Colonel is known only in Tigray tradition. Zewde Gabre-Sellassie, *Yohannes IV of Ethiopia: A Political Biography* (Oxford: Clarendon Press, 1975), 281; Richard Pankhurst, “Kirkham, John Charles,” in: Siegbert Uhlig (ed.), *Encyclopaedia Aethiopica*, volume 3 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2007), 409. For *tabot*, see: Marilyn Heldman, “Tabot,” in: Siegbert Uhlig (ed.), *Encyclopaedia Aethiopica*, volume 4 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2010), 802–804.

¹⁵ E.g. Sven Rubenson, *The Survival of Ethiopian Independence* (London: Heinemann, 1976), 271–274.

¹⁶ Marie-Luise Kreuter, “Sapricean, Timotheos Vardapet,” in: Siegbert Uhlig (ed.), *Encyclopaedia Aethiopica*, volume 4 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2010), 534. As noted above, “Sapricean” is the family name not usually used by members of the Armenian priesthood, “Vardapet” being a title accorded to a scholarly or learned priest.

¹⁷ Sven Rubenson (ed.), *Tewodros and his Contemporaries 1855–1868* (Lund/Addis Ababa: Lund University Press/Addis Ababa University Press, 1994), document 249. I am grateful to Professor Samuel Rubenson for bringing this letter to my attention. For Assaggahen, see: Amsalu Aklilu, “Assaggakan,” in: Siegbert Uhlig (ed.), *Encyclopaedia Aethiopica*, volume 1 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2003), 386.

¹⁸ Dimothéos, *Deux ans de séjour*, volume 1, 74, 80–82, 91. The date given as 1858 on page 74 must be an error for 1868.

¹⁹ Pankhurst, “The History of Ethiopian-Armenian Relations [1977–1981].”

the uncertainties surrounding the appointment of an *abuna*. Trust in Armenian intermediaries may primarily be recognized in two areas. Ethiopian rulers from at least the sixteenth to the nineteenth centuries had employed Armenian overseas emissaries.²⁰ In the 1830s, Sebagadis and his successor rulers of Tigray had involved an Armenian in a mission to urge the Coptic patriarch to appoint an *abuna*; again, in February 1868, Terso Gobezie (a rebel against Tewodros in Begemdir) threatened to offer the post of *abuna* to the Armenian Isaac, perhaps in the hope that this might expedite appointment of a Copt to that position.²¹ Since a valid coronation could only be performed by an undisputed *abuna*, the presence and loyalty of such a functionary was indispensable to any regal contender.²² Additional commissions were not infrequently linked with the difficulty and expense encountered when requesting a replacement for a deceased *abuna* and with dissatisfaction over an *abuna* who took office, often after a long and inconvenient period when the seat was vacant.

This background permits the visit to Abyssinia by Isaac and Dimothéos to be viewed with an expanded perspective. Salama, appointed *abuna* by the Coptic patriarch of Alexandria, had arrived in Ethiopia to fill a long-vacant position in 1841.²³ After a difficult period of political turmoil, he crowned *Dejazmatch* Kasa Haylu as King of Kings Tewodros in 1855. Amity was, however, short-lived: Tewodros imprisoned Salama in 1864 at Maqdala, where he died in October 1867.²⁴ Tewodros's own suicide some five months later intensified a jostling over succession to the paramouncy that was already festering. In officiating at the coronation, Salama had in effect ratified Tewodros in that position, but there was now no *abuna* to provide a similar service for his successor. Isaac and Dimothéos, overtaken by events in their aim to secure the Maqdala prisoners' release, immediately transferred to *Wagshum* Gobezie (who, as ruler of Lasta, then appeared the most likely contender to succeed Tewodros) their efforts to press Isaac's candidature.²⁵ Isaac flaunted his archepiscopal robes before an Abyssinian

²⁰ Pankhurst, "The History of Ethiopian-Armenian Relations [1977]," 273–275.

²¹ Crummey, *Priests and Politicians*, 26; Rubenson, *The Survival of Ethiopian Independence*, 66; Pankhurst, "The History of Ethiopian-Armenian Relations [1977]," 275–278.

²² Sven Rubenson, *King of Kings Tewodros of Ethiopia* (Addis Ababa: Haile Sellassie I University/Oxford University Press, 1966), 47–48.

²³ Crummey, *Priests and Politicians*, 85–91; Donald Crummey and Getatchew Haile, "Abuna Salama, Metropolitan of Ethiopia 1841–1867: A New Ge'ez Biography," *Journal of Ethiopian Studies* 37–1 (2004), 5–40; Donald Crummey, "Salama," in: Siegbert Uhlig (ed.), *Encyclopaedia Aethiopica*, volume 4 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2010), 489–490.

²⁴ Crummey, "Salama."

²⁵ Dimothéos, *Deux ans de séjour*, volume 1, 89–93.

audience, when their grandeur was compared with those of Salama, to the latter's disadvantage.²⁶

Conclusion

In retrospect, the Armenians' visit to Ethiopia achieved little. Their late arrival and lack of access to Tewodros²⁷ meant that they took no part in the release of the prisoners. The appointment of an *abuna* following Salama's death was made in the time-honored way, following nomination by the Alexandrian Patriarch. In Jerusalem, the relationship between the Armenian and Ethiopian communities remained essentially unchanged. Some of these threads are reflected in a letter dated 13 June 1869 sent from Adwa on the homeward journey by "Isaac, Archbishop of Jerusalem" to the British Consul-General in Cairo, expressing thanks for the (unspecified) support of "Her Glorious Majesty Victoria, Queen of Great Britain."²⁸ In the event, it seems that no more lasting benefit accrued to Her Glorious Majesty than to any of the other parties involved.

It may be concluded that several factors combined to support the visit to Ethiopia by Isaac and Dimothéos. Some were of long standing, but their emphasis fluctuated with the rapidly changing circumstances surrounding the reign and fall of Tewodros. Within Ethiopia, affairs of church and state were almost inextricably intertwined but, in both fields and in their inter-relationship, the complexities changed with bewildering rapidity. The Armenian presence introduced a new factor, not previously appreciated.

This brief and incomplete study serves to emphasize the importance of considering the intentions of those responsible for the creation of written records. I have already emphasized this point in connection with Aksumite stone inscriptions of the fourth century AD.²⁹ Widely but not invariably recognized, it is even more relevant when a document, like Dimothéos's book, has many layers of intention and meaning, only some of which have been recognized by readers, and not all of which may have been appreciated by its author.

²⁶ Dimothéos, *Deux ans de séjour*, volume 1, 72.

²⁷ Shiferaw Bekele, "Kassa and Kassa: The State of their Historiography," in: Taddese Beyene, Richard Pankhurst and Shiferaw Bekele (eds.), *Kasa and Kasa: Papers on the Lives, Times and Images of Tewodros II and Yohannes IV (1855–1889)* (Addis Ababa: Institute of Ethiopian Studies, 1990), 289–404.

²⁸ Dimothéos, *Deux ans de séjour*, volume 1, 144–145.

²⁹ David W. Phillipson, *Foundations of an African Civilisation: Aksum and the Northern Horn 1000 BC-AD 1300* (Woodbridge UK: Currey, 2012 [Addis Ababa: Addis Ababa University Press, 2014]), 51–65, 91–97.

References

- Amsalu Aklilu, "Assaggakan," in: Siegbert Uhlig (ed.), *Encyclopaedia Aethiopica*, volume 1 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2003), 386.
- Binns, John, *The Orthodox Church of Ethiopia: A History* (London: Tauris, 2016).
- Coulbeaux, Jean-Baptiste, *Histoire politique et religieuse de l'Abyssinie depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'avènement de Ménélik II* (3 volumes) (Paris: Geuthner, 1929).
- Crummey, Donald, *Priests and Politicians: Protestant and Catholic Missions in Orthodox Ethiopia 1830–1868* (Oxford: Clarendon Press, 1972).
- , "Salama," in: Siegbert Uhlig (ed.), *Encyclopaedia Aethiopica*, volume 4 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2010), 489–490.
- Crummey, Donald, and Getatchew Haile, "Abuna Salama, Metropolitan of Ethiopia 1841–1867: A New Ge'ez Biography," *Journal of Ethiopian Studies* 37–1 (2004), 5–40.
- de Lorenzi, James, "Caught in the Storm of Progress: Timoteos Saprichean, Ethiopia, and the Modernity of Christianity," *Journal of World History* 19–1 (2008), 89–114.
- Dimothéos, Deux ans de séjour en Abyssinie, ou vie morale, politique et religieuse des Abyssins, 2 volumes (Jérusalem: Typographie Arménienne du Couvent de Saint-Jacques, 1871).
- Grierson, Roderick, and Stuart Munro-Hay, *The Ark of the Covenant* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1999).
- Heldman, Marilyn, "Tabot," in: Siegbert Uhlig (ed.), *Encyclopaedia Aethiopica*, volume 4 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2010), 802–804.
- Kreuter, Marie-Luise, "Saprichean, Timotheos Vardapet," in: Siegbert Uhlig (ed.), *Encyclopaedia Aethiopica*, volume 4 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2010), 534.
- Meinardus, Otto, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia," *Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 58 (1962), 39–65.
- , "The Ethiopians in Jerusalem," *Zeitschrift für Kirchengeschichte Serie 4*, 14 (1965), 112–147, 217–232.
- Monneret de Villard, Ugo, *Aksum: recherche di topografia generale* (Roma: Pontificium Institutum Biblicum, 1938).
- Nosnitsin, Denis, "Abuna," in: Siegbert Uhlig (ed.), *Encyclopaedia Aethiopica*, volume 1 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2003), 56.
- Pankhurst, Richard, "The History of Ethiopian-Armenian Relations," *Revue des Études Arméniennes* 12 (1977), 273–345, 13 (1978/1979), 259–312, and 15 (1981), 355–400.
- , "Kirkham, John Charles," in: Siegbert Uhlig (ed.), *Encyclopaedia Aethiopica*, volume 3 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2007), 409.
- Pedersen, Kirsten, "The Qeddusan: Ethiopian Christians in the Holy Land," in: Anthony O'Mahoney (ed.), *The Christian Heritage of the Holy Land* (London: Scorpion Cavendish, 1995), 129–159.
- Phillipson, David W., *Foundations of an African Civilisation: Aksum and the Northern Horn 1000 BC-AD 1300* (Woodbridge UK: Currey, 2012 [Addis Ababa: Addis Ababa University Press, 2014]).
- Rubenson, Sven, *King of Kings Tewodros of Ethiopia* (Addis Ababa: Haile Sellassie I University/Oxford University Press, 1966).
- , *The Survival of Ethiopian Independence* (London: Heinemann, 1976).

- (ed.), *Tewodros and his Contemporaries 1855–1868* (Lund/Addis Ababa: Lund University Press/Addis Ababa University Press, 1994).
- Shiferaw Bekele, “Kassa and Kassa: The State of their Historiography,” in: Taddese Beyene, Richard Pankhurst and Shiferaw Bekele (eds.), *Kasa and Kasa: Papers on the Lives, Times and Images of Tewodros II and Yohannes IV (1855–1889)* (Addis Ababa: Institute of Ethiopian Studies, 1990), 289–404.
- Timoteos Saprichean, *Zwei Jahre in Abyssinien: oder Schilderung der Sitten und des staatlichen und religiösen Lebens der Abyssinier, von Sr Hochgw. Pater Timotheos, Legat Sr Eminenz der Armenischen Patriarchen bei König Theodor von Abyssinien* (Leipzig: Wilhelm Friedrich, 1888).
- Zewde Gabre-Sellassie, *Yohannes IV of Ethiopia: A Political Biography* (Oxford: Clarendon Press, 1975).

جنگ جهانی اول و ارمنیان ایران

دکتر ادیک باغداساریان

روز اول ماه اوت ۱۹۱۴ جنگ جهانی دوم آغاز شد. مسلماً این جنگ خانه برانداز نمی توانست در ایران بی تاثیر باشد، بویژه آنکه ترکان جوان با اهداف پان ترکیستی خود در آرزوی ایجاد «توران یا ترکیه بزرگ» بعنوان یک کشور جهان گستر بودند که مرزهای آن از غرب آسیا تا آفریقا و چین باید گسترش می یافت.

۲۱ نوامبر ۱۹۱۴ ارتش عثمانی به فرماندهی شکری پادشاه و ژنرال لیمان فون ساندروز آلمانی از چند ناحیه (موصل، ساوجبلاغ، خوی) بطور همزمان به مرزهای ایران تعرض کرد و مشغول جنگ با نیروهای روسیه شد. جوخه های نامنظم حمیدیه که از کردها تشکیل شده بود با ارتش عثمانی همکاری نموده در مناطق مرکزی هرج و مرج و چپاول و کشتار می کردند. مستوفی الممالک صدراعظم نه تنها هیچ اقدامی برای جلوگیری از یورش ترکان انجام نداد، که دستور داد همه افرادی را تنبیه کنند که با ارتش ترکیه مقابله خواهند کرد.

شمار نظامیان روس در ایران بالغ بر ۱۳ هزار نفر بود. اما جوخه های متشکل از ارمنیان و آشوریان که چهره سرشناس آنها ژنرال آندرانیک اوزانیان بود، به آنها کمک می کردند. این گروه های داوطلب در جنگ های شدیدی با نظامیان ترکیه در ایران درگیر شدند. در اثر این جنگ ها ارتش ترکیه در اواخر ماه نوامبر موفق شد مناطق غربی استان های آذربایجان و کردستان را تصرف کند^۱. در نتیجه امنیت جانی و مالی ارمنیان ساکن این مناطق دچار مخاطره جدی شد. ارمنیان بخوبی می دانستند که نام ترک و کرد مترادف با چپاول و کشتار و تجاوز به حیثیت انسانی آنها بود. هزاران نفر از آنان اجباراً از این مناطق به مناطق تحت اشغال روسیه گریختند یا مهاجرت کردند. کردهای ایران و «عساکر» ترک بسوی خوی حرکت کرده جبهه جلفا را مورد مخاطره قرار دادند که این امر باعث نگرانی شدید و آشفتگی در میان ارمنیان ایران گردید. روسها پس از شکست در جبهه ساریغامیش از مراغه عقب نشینی کردند و آن را به ترکها سپردند. پس از آن کنسول روسیه در تبریز یک نامه رسمی به اسقف اعظم **نرسی ملیک تانگیان** رهبر کلیسای ارمنی آذربایجان و **نازار بکیان** پیش کسوت بازرگانان ارمنی نوشت و از آنان خواست به مردم

^۱ - و. بایبوردیان. تاریخ ایران. ص ۵۳۸.

توصیه کنند بی درنگ از ایران خارج شوند. ملیک تانگیان با آگاهی از سرنوشت شومی که ارمنیان را تهدید می کرد بلافاصله تلگرافی به شاه و سفیر ایالات متحده آمریکا در ایران فرستاد و از آنان خواستار کمک به ارمنیان شد.

در اثر شرایط بسیار وخیم در آذربایجان و عقب نشینی قوای روس بخشی از جمعیت مسیحی آذربایجان حدود ۴۴,۰۰۰ نفر که ۲۴,۰۰۰ نفر آنها ارمنی بودند از این منطقه مهاجرت کردند، ۳۰۰۰ نفر از تبریز، ۲۰۰۰ نفر از خوی، ۱۵,۰۰۰ از سلماس و ۴۰۰۰ نفر از ارومیه، ۲۰,۰۰۰ نفر بقیه به جوامع آشوری و دیگر حوامع مسیحی تعلق داشت.^۱

ԻՐԱՆԱԶԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐ ՀԻՆ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆՈՒՄ
(1914 թի ձմռանը) աշից ձախ՝ Ներսես Եպիսկոպոս Մելիք
Թանգեան եւ Նախիջեւանի Թեմակալ՝ Սիոն վարդապետ,

جمعی از پناهندگان ارمنی ایران در نخجوان

از چپ به راست اسقف نرسس ملیک تانگیان و سیمون وارتاپت رهبر مذهبی نخجوان

^۱ - آ. هاروتیونیان. ایراننامه. اوضاع ارمنیان ایران در سالهای جنگ جهانی اول. ایروان: ۱۹۹۴.

«صف مهاجران ارمنی ارومیه و سلماس تا خوی می رسید واز آنجا باید ۷۲ کیلومتر راه تا جلفا طی می شد»^۱.

در همان زمان سفیر ترکیه در تهران در تلاش بود کشتار ارمنیان را برانگیزد. یکی از نظامیان روس در این باره می نویسد: «جامعه ارمنی تهران بسیار نگران و آشفته است. ارمنیان کوشش می کنند اقدامات دفاعی سازمان بدهند»^۲.

از همان روزهای نخست مهاجرت این ارمنیان ایرانی روحانیان و مسئولان روس، کاتولیک، پروتستان و آشوری جوامع خود را به حال خود و در شرایط جهنمی رها کرده به مناطق داخلی روسیه رفتند. با توجه به این شرایط نابسامان اسقف اعظم نرسس ملیک تانگیان بدون هیچگونه تبعیض کار حمایت و یاری رسانی به همه مهاجران را بعهده گرفت. ز. شرفیان نماینده کمیته مرکزی ارمنیان تفلیس، ز. پاپیان نماینده کمیته مهاجران ارمنی باکو، آ. هاروتیونیان نماینده کمیته ارمنیان ایرانی تفلیس و آ. آودسیان پزشک از باکو به یاری اسقف اعظم شتافتند.^۳

اکثر مهاجران در مسیر مهاجرت در دشت توقف کردند و در اینجا کمیته مهاجران برای کمک به آنها تشکیل شد. بر اساس آگاهی های آماری خسارت مالی ارمنیان سلماس به ۶ میلیون و تعداد کشته شدگان و مفقودین ۲۰۵ نفر، خسارت مالی ارمنیان ارومیه ۳ میلیون و تعداد کشته شدگان ۱۰۳ نفر خسارات مالی ارمنیان خوی غیر از ۲۷ نفر کشته شدگان و مفقودین بالغ به ۱۰۰،۰۰۰ روبل و کل خسارات وارد شده ۷/۵ میلیون روبل بود.^۴

نخستین گروه های مهاجر ارمنی ایران روز ۲ ژانویه ۱۹۱۵ به جلفا رسیدند و در ایستگاه، مسافرخانه ها و دیگر جا اسکان یافتند. بعلت کثرت مهاجران ارمنی ایرانی در نخجوان، شهر در وضعیت اسفناکی بسر می برد. از روستاهای نزدیک برای مهاجران نان تهیه می شد. غیر از نان به هر نفر روزانه ۵ کوپک داده می شد. پس از ۱۶ روز مهاجرت، بسیاری از آنان در اثر سرما دچار بیماری شدند.

۱ - یادواره اسقف اعظم نرسس ملیک تانگیان، به کوشش آرسن مامیان. تهران: ۱۹۶۸. ص ۲۵۳.

۲ - و. بابوریدیان. تاریخ ایران. ص ۵۴۰.

۳ - آ. هاروتیون. منبع یاد شده. ص ۵.

۴ - آرشیو دولتی اسناد اجتماعی و سیاسی ارمنستان. بنیاد ۱۰۲۲، فهرست ۲، فایل ۱۲۵۵، شماره

این روستائیان منطقه بودند که در آن روزهای دهشتناک به مهاجران ارمنی ایران در نخجوان و ناحیه شارور کمک کردند. از ۴ ژانویه ۱۹۱۵ همه هزینه های مربوط به مهاجران توسط ساکنان ارمنی محل تامین می شد. اسقف اعظم ملیک تانگیان روز دهم ژانویه همراه آخرین کاروان مهاجران همراه معاونانش به نخجوان منتقل شد.

به پیشنهاد آ. پاولف نماینده کمیته کل مهاجران قفقاز و استاندار ایروان جلسه ای تشکیل شد و اسقف اعظم ملیک تانگیان به عنوان رئیس کمیته یاری رسانی برادرانه نخجوان و شارور- دارالایگاز انتخاب گردید. آنگاه در طی چند روز کلیه مهاجران را در ۶۹ روستای نخجوان و شارور- دارالایگاز اسکان دادند. تعداد آنها ۸۵۰۰ نفر بود که ۶۰۰۰ نفر ارمنی بودند. به مهاجران خوراکی، وسایل زندگی و کمک های پزشکی داده می شد.^۱

زمانی که ارتش روسیه مجدداً سلماس را تصرف کرد تعداد زیادی از ارمنیان ایرانی به خانه و کاشانه سابق خود باز گشتند. در زمان این روزهای مصیبت بار ۴۰۰ نفر از مسیحیان سلماس جان باختند.

در اواخر آوریل ۱۹۱۵ پس از تصرف دوم سلماس توسط روسها، اسقف اعظم ملیک تانگیان بلافاصله برای آشنایی با اوضاع ایجاد شده و برای سازماندهی بازگشت مهاجران همراه اعضای کمیته روز ۱۸ ماه مه به خوی، سلماس و ارومیه رفت. در ماه ۱۹۱۵ پس از تصرف ارومیه توسط قوای روسیه، مسئله بهبود وضعیت مسیحیان امری ضروری و حائز اولویت اول گردید.

اوضاع در اواخر ژوئن ۱۹۱۵ وقتی که مهاجرت بزرگ وان آغاز شد روی به وخامت نهاد. قابل ذکر است که از آوریل ۱۹۱۵ نزادکشی بزرگ ارمنیان در ارمنستان غربی و ترکیه بوسیله نیروهای ترک و کرد و با حمایت آلمانی ها آغاز شده بود. گروهی از پناهندگان واسپوراگان در دو مسیر به سوی سلماس و خوی حرکت کردند. حدود ۶۵۰۰ نفر مهاجر از نواحی وان، شاتاخ، موکس، کارچکان و کارکار به منطقه سلماس پناه آوردند و ۲۵۰۰ نفر نیز در خوی اسکان یافتند.^۲ غیر از غلات و کمک های نقدی پولی، ۳۰،۰۰۰ لباس میان مهاجران مسیحی توزیع شد. به کمک کمیته حمایت از مهاجران، مدارس در روستاهای گاراجای، گردآباد، نخجوان-تپه،

۱ - آ. هاروتیونیان. منبع یاد شده. ص ۶.

۲ - همانجا.

داهوا، دیکالا و ببارود تاسیس گردید. بر اساس آمار دسامبر ۱۹۱۶ در منطقه ارومیه ۲۸،۱۵۷ مهاجر آشوری، ۹۸۶ ارمنی وجود داشت.^۱

در سپتامبر ۱۹۱۶ تعداد ۴،۴۰۴ مهاجر به منطقه خوی پناه آورده بودند. پس از مهاجرت ماه‌های ژوئیه-اوت سال ۱۹۱۶ تعداد ۱۵۰۰ نفر آواره نیز به روستاهای خوی رسیدند. دامنه فعالیت کمیته حمایت از مهاجران تبریز شامل ساوجبلاغ، میانداوآب و مراغه می‌شد. ۱۶۳ خانواده مهاجر ماه سپتامبر ۱۹۱۶ در مراغه اسکان داده شدند. کمیته محلی حمایت از مهاجران کمک‌های خود را بصورت کوپن و کارت ارائه می‌داد. ۱۰۰ خانواده ارمنی ساکن رشت به همت کشیش محل جلسه ای تشکیل داد و تصمیم گرفت مسکن مجانی و کمک‌های مالی در اختیار مهاجران پناهنده شده به رشت قرار دهد. در عرض چند روز مبلغ ۱۱۰۰ تومان کمک‌های مالی گردآوری شد.^۲

با تلاش اسقف اعظم و سازمان‌های کمک‌رسانی و همیاری مردمی و بویژه کامیابی‌های نظامی ارتش روسیه و گردان‌های داوطلب ارمنی نجات جان هزاران نفر از مهاجران و پناهندگان شوربخت ارمنی ایرانی و ارمنی فراری و پناهنده از ترکیه امکان‌پذیر گردید.

اوضاع ارمنیان تبریز در روزهای یورش ارتش ترکیه

در سالهای جنگ جهانی اول ارتش ترکیه به مرزهای ایران تعرض کرد و باعث چپاول و کشتار مردم بیگناه در شهرهای مختلف آذربایجان از جمله ارومیه، سلماس، خوی، ماکو، قره داغ، کلیسای تادئوس مقدس گردید و تعداد بیشماری از ارمنیان را نیز به گروگان و اسارت گرفت. همین سرنوشت در انتظار ارمنیان تبریز بود.

خلیل بیگ فرمانده ارتش تجاوزگر ترک در ایران اواخر سال ۱۹۱۴ و اوایل سال ۱۹۱۵ وقتی که از سپاه داوطلبان ارمنی (۱۰،۰۰۰ نفر) و ارتش روسیه شکست خورد (در ارتش روسیه بیش از ۲۵۰،۰۰۰ سرباز ارمنی هم خدمت می‌کردند)^۳ به وان عقب‌نشینی کرد و به **جودت** والی وان اطلاع داد که منطقه ارومیه و سلماس را از وجود مسیحیان پاکسازی کرده و جودت نیز

^۱ - در مقایسه با آمار اوت ۱۹۱۵، تعداد آشوریان تغییر نکرده بود اما تعداد ارمنیان از ۵۰۰۰ نفر به حدود ۱۰۰۰ نفر رسیده بود.

^۲ - «آیگ»، ۲۴ اوت ۱۹۱۶، شماره ۶۰.

^۳ - تاریخ ارمنستان، ایروان: ۱۹۸۴، ص ۳۲۳.

آماده «پاکسازی» ارمنیان وان و واسپوراکان شد. در چنین شرایطی بود که ارمنیان وان به پاخاستند و با دفاع از جان و مال و حیثیت خود به پیروزی رسیدند.^۱

ارتش ترکیه بار دوم بی طرفی ایران را در سال ۱۹۱۷ مورد تعرض قرار داد. این بار ارتش ترک به فرماندهی علی احسان پاشا تصمیم داشت در ادامه نژادکشی ارمنیان در سال ۱۹۱۵ در ارمنستان غربی اشغالی و آناتولی به ارمنستان شرقی رخنه کرده ارمنیان آن خطه را نیز قتل عام کند. فرمانده نظامی ترکیه در تبریز **منیر بیگ** نام داشت. او سعی می کرد به جنگ ماهیت مذهبی بدهد و مسلمانان محلی ایران را بر علیه مسیحیان تحریک کند تا دست به کشتار بزنند.

کشیش **پیر فرانس** که کنسول اسپانیا و هلند در آذربایجان بود، برای پشتیبانی از ارمنیان به منیر پاشا مراجعه کرد^۲ و او را از انجام کشتار ارمنیان برحذر داشت.

در ماه اوت خبر رسید که علی احسان پاشا فرمانده ارتش ترکیه در شرق باید وارد تبریز شود. چند روز بعد، منیر بیگ، کنسول را نزد خود فرا خواند و از او تعداد ۲۴ نفر گروگان ارمنی می طلبید که باید عصر همان روز تحویل داده می شدند. کنسول تلاش کرد ژنرال را از این کار منصرف کند: «اما آقای فرمانده، چرا ۲۴ گروگان می طلبید، مگر ۳ یا ۴ نفر کافی نیست. این خود ضمانت کافی است»^۳. ژنرال نیز پاسخ می دهد: «برای رضایت خاطر شما ما به ۱۰ نفر کفایت می کنیم ولی نه کمتر»^۴.

کنسول اصرار بیشتر را بیهوده می یابد و بلافاصله به اسقف اعظم نرسس ملیک تانگیان مراجعه کرده این مسئله را با او در میان می گذارد. اسقف نیز بی درنگ جلسه شورای کلیسایی را تشکیل داده در نهایت ۱۰ نفر داوطلب می شوند.

کنسول از فرمانده قول نظامی گرفته بود که آسیبی به این گروگانهای ارمنی وارد نشود. این ده داوطلب افراد زیر بودند:

۱- آقا زاکاریا نازاربیگیان (تاجر، غیر حزبی)

۲- گاسپار هاکوپیان (معلم، از رهبران حزب داشناک)

۱ - همانجا. ص ۳۲۹.

۲ - آ. آموریان. وضعیت ارمنیان آذربایجان در یورش ارتش ترک. تهران: ۱۹۷۲. ص ۷.

۳ - همانجا. ص ۱۱.

۴ - همانجا.

۳- آلکسان تروراتیان (معلم، از رهبران حزب هنجاک)

۴- هایک هوانیسیان (سوسیال دموکرات).

۵- هاروتیون اوهانیان (سوسیال دموکرات، بلشویک، جوانترین داوطلب)

۶- سورن آفتانیدیلیان (کارمند بانک، غیر حزبی)

۷- هوسپ خان هوسپیان (روشنگر، معلم، دانشناک)

۸- پتروس هاروتیونیان (خیاط، دانشناک)

۹- ساشا ترهاکوپیان (حقوقدان، دانشناک)

۱۰- تادئوس آفتانیدیلیان (تاجر)^۱

علی احسان پاشا از طریق جلفا وارد ایران شد. ارمنیان از ترس جانشان یک گروه دختر بچه های ارمنی را با لباسهای منزه و گل بدست به مراسم استقبال از ژنرال بردند. اما احسان پاشا طی سخنرانی خود تهدید کرد که ارمنیان بخاطر اذیب مسلمانان ارومیه، سلماس و خوی باید به جزای اعمال خود برسند. این گونه ارائه وارونه حقایق همواره توسط ترکان بکار گرفته می شده است.^۲ به گفته کشیش فرانس این سخنرانی باعث نگرانی شدید ارمنیان حتی خود او شد.

گروگان های ارمنی مسلماً جان سالم بدر نمی بردند اگر خبر شکست ارتش ترکیه در جبهه های اروپایی و فلسطین به علی احسان پاشا نمی رسید. البته یک رویداد دیگر هم کم یا بیش در خروج سریع نیروهای ترک از ایران و نجات جان هزاران مسیحی ارمنی موثر بود و آن این بود که علی احسان پاشا عضو فرماسونری بود و از چند دهه پیش برادران گورویان که از ارمنستان غربی (ترکیه) بودند ساکن تبریز شده بودند. نازار گورویان مولف کتاب «ارمنیان ایران» است که در سال ۱۹۶۸ در تهران چاپ شد (به زبان ارمنی). برادر او تیگران خان گورویان باستانشناس و کارشناس عتیقه بود. او به کار کشف و فروش اجناس عتیقه مشغول بود و ضمناً در امور اجتماعی نیز شرکت داشت و از افراد صمیمی و نزدیک اسقف اعظم تانگیان به شمار می رفت. هنگامی که علی احسان پاشا وارد تبریز شد و از جانب ارمنیان با وی تماس می گیرد. تیگران خود عضو

^۱ - همانجا، ص ۱۹.

^۲ - جالب است که حتی امروزه ترکان مدعی هستند که ارمنیان ترکها را قتل عام کرده اند، در حالیکه در شرق ترکیه که قتل عام ارمنیان عمدتاً اتفاق افتاد این ارمنیان هستند که غایبند و نه ترکان و کردان.

فراماسونری و دارای درجه ای بالاتر از علی احسان پاشا بود. او کار کشتار ارمنیان توسط فرمانده را به تعویق می انداخت تا اینکه خبر شکست قوای ترک و آلمانی در جبهه های شرق به او رسید و او هراسان از تبریز عقب نشینی کرد بدون آنکه رسالت خود یعنی قتل عام مسیحیان آذربایجان را به اتمام برساند. کمی پس از این که علی احسان پاشا تبریز را ترک گف گروهی به منزل تیگران خان حمله کرده او را مورد اصابت ضربات سنگ قرار داده و مجروح ساختند. او از دوستش استپان خان یغیازاریان درخواست کرد تا شال و شمایل فراماسونری او را در جایی پنهان کند. بدین سان مشخص شد که علی احسان پاشا علی رغم میل باطنی مجبور بود از دستور فراماسون مافوق خود اطاعت کند و کشتار ارمنیان را به تعویق بیندازد اما قبل از ترک تبریز به فراماسون های دیگر توصیه کرده بود تیگران خان را ترور کنند.

مساله کاملاً روشن است. وقتی که طلعت، انور، جمال پاشا که فراماسون بودند به دوست ارمنی فراماسون خود گریگور زهراب نماینده مجلس ترکیه رحم نکردند، طبیعی بود که علی احسان پاشا نیز نمی بایست به تیگران خان گورویان رحم می کرد.^۱

^۱ - آلیک. تهران: ۱۹۸۰، ۱۲ ژوئن.

سقوط کمون باکو و مهاجرت ارمنیان به ایران در سالهای ۱۹۱۸-۱۹۱۹

دکتر ادیک باغداساریان

روز ۳۱ اکتبر ۱۹۱۷ شورای باکو با تصمیم بلشویک ها حکومت را در دست گرفت و با تصمیم مورخ ۲ حکومت کمون باکو تشکیل شد. اواخر ماه مارس ۱۹۱۸ نیروهای انقلابی باکو شورش ضد شورایی مساواتیها را سرکوب کردند و حکومت شورایی را تحکیم بخشیدند. روز ۲۵ آوریل شورای کمیسرهای خلق باکو به رهبری **استپان شاهومیان** تشکیل شد.

کارگران و زحمتکشان باکو به رهبری حزب کمونیست در برابر حملات ارتش ترکیه مقاومت کردند و در این کار روسیه شوروی آنان را با ارسال اسلحه و پول و آذوقه یاری داد.

ژنرال آندرانیک نیز آمادگی خود را برای مقابله با ترکان در حال پیشروی اعلام کرد و هنگامی که در ژوئیه ۱۹۱۸ در نخجوان به سر می برد به استپان شاهومیان رئیس دولت شورایی باکو اطلاع داد که نخجوان را جزو لاینفک روسیه شوروی اعلام می کند و خود او و لشکرش از دولت شوروی تبعیت می نمایند.

آندرانیک آنگاه با دفاع از نخجوان در برابر حملات ترکها مانع از پیشروی آنان می گردد. استپان شاهومیان با دریافت تلگراف ژنرال آندرانیک اظهار خوشبختی و شادمانی می کند و مراتب را به مسکو اطلاع می دهد.^۱

با این حال در اثر فشارهای کشورهای خارجی، خیانت قوای انگلیس و مرتجعین ارمنی و ترک آذری ۳۱ ژوئن ۱۹۱۸ حکومت شورایی باکو موقتا سقوط کرد. حکومت بدست اسرها (SR) با سوسیالیستهای انقلابی، دانشک ها و منشویکها افتاد و با دعوت اینان قوای نظامی انگلیس وارد باکو شد. لیکن انگلیسی ها قصد نداشتند از باکو حمایت کنند. وقتی که قوای ترکیه به باکو نزدیک شدند، انگلستان باکو را بدون دفاع رها کرده ارتش ترکیه روز ۱۵ سپتامبر ۱۹۱۸ شهر را تصرف کرد. انگلیسیان و مقامات ضد انقلابی عشق آباد ۲۶ کمیسر باکو از جمله استپان شاهومیان، گ. گورگانیان (قرقانیان)، آ. امیریان، س. استپانیان، آ. کستاندیان، ب. آواکیان، ت. امیریان، آ. بوریان ارمنی و سایر کمیسرهای روس، گرجی و آذری را در بیابانهای ماوراء خزر به قتل رساندند. وزیر دفاع دریای باکو ژنرال **ه. باگراتونی** (دانشک) گواهی داده است که فرمانده نیروهای انگلیسی ژنرال **دنسترویل** و نماینده نظامی فرانسه سرهنگ **شاردنین** از اول سپتامبر از

^۱ - تاریخ ارمنستان، جلد ۷، ایروان: ۱۹۶۷، ص ۴۷-۴۶.

او می خواستند دولت مرکزی خزر را (دولت جدید حاکم در باکو) تحت فشار قرار دهد تا شهر را تسلیم کنند. روز ۱۴ سپتامبر با دست به دست شدن پیروزی های نظامی پشتیبانان باکو موفق شدند از تصرف شهر جلوگیری کنند. اما وقتی که نیروهای به اصطلاح کمکی انگلیسی که از ایران آمده بودند و ژنرال **بیچراخوف** سنگرها را رها کردند و ساعت ۵ شروع به بارگیری وسایل و ابزار و سلاح های خود در کشتی شده و آماده حرکت به طرف ایران شدند، نگرانی و آشوب سختی در میان ارمنیان باکو بوجود آمد و آنان شتابان به سوی اسکله ها رفتند تا سوار کشتی شده و از مهلکه دور شوند. برای پیدا کردن راه حل، دولت ساعت ۸ جلسه ای تشکیل داد که رستم (استپان زوریان) از بنیانگذاران حزب داشناک در آن شرکت داشت، تصمیم گرفت دست از مقاومت برداشته شهر را تسلیم قوای نظامی ترکیه نماید و این تصمیم را توسط سفرای ایران و سوئد در باکو در ساعت ۹ به اطلاع ترکها برساند. ضمناً تصمیم گرفته شد مردم را از شهر دور کنند و برای این کار ۲۰ کشتی برای نظامیان و ۴۰ کشتی برای مردم در نظر گرفته شد^۱.

مهاجرت مردم را رستم و شورای ملی ارمنی به ریاست آ. گلخندانیان رهبری می کردند. برای استفاده بهینه از ۵-۴ ساعت موجود برای انتقال مردم و فرار از تیررس توپ های دشمن که وارد شهر می شد، کشتی ها باید بامدادان به مقصد پتروسک و ایران حرکت می کردند. ساعت ۱۰ شب انبوه مردم سوار کشتی ها می شد.

ساعت ۶ صبح روز ۱۵ سپتامبر همه ۶۰ کشتی پر از جمعیت بندر باکو را به مقصد پتروسک و انزلی (ایران) ترک کردند. تعداد ۱۵۰۰ نفر از نیروهای نظامی، اعضای شورای ملی ارمنی و کمیته حزب داشناک، خود رستم و ژنرال ه. باگراتونی در کشتی های در حال حرکت به سوی ایران بودند. تنها ۵۰ هزار نفر از ۱۰۰ هزار ساکنان ارمنی باکو را توانستند از شهر دور کنند. در شهر همچنین ۷۰،۰۰۰ نفر روس نیز باقی ماند. آن بخش از مردم که تمام شب از یک بارانداز به بارانداز دیگر می رفت تا جای خالی روی کشتی ها بیابد و نتوانست موفق به سوار شدن به کشتی شود، اجباراً در شهر باقی ماند و قربانی وحشیگری های ترکان عثمانی و تاتارهای محلی (آذری های باکو) شدند. اگر چه مورصل پاشا امنیت جانی و مالی ساکنان شهر را تضمین کرده بود اما

۱ - گئوگ استپانیان. سقوط باکو و مهاجرت ارمنیان به ایران. ایراننامه. ایروان: ۲۰۰۰. شماره

برخلاف این توافق در طول سه روز (روزهای ۱۷-۱۵) ترکها ۳۰,۰۰۰ نفر ارمنی را در باکو قتل عام کردند.^۱

گروه های اشرار و اراذل کُرد نیز به جانین و آدم کشان تُرک ملحق شده بودند. قابل ذکر است در روزهای وخیم قتل و کشتار ارمنیان، ایرانیان ساکن باکو تعداد زیادی از ارمنیان را در منازل خود پناه دادند و زندگی آنان را نجات دادند. جالب توجه است که کنسولگری های ایران در شرق ترکیه نیز به ارمنیان در حال قتل عام (۱۹۲۳-۱۹۱۵) پناه داده و جان تعدادی را از مرگ حتمی نجات داده بودند.

روز بعد، ۱۶ سپتامبر کشتی های بخار به انزلی نزدیک شدند اما نیرو های انگلیسی به سوی آنها با توپ شلیک کردند لذا رهبران ارمنی (آ. گلخندانیان، و س. ملیک یولچیان اعضای شورای ملی ارمنی) برای مذاکره با انگلستان با قایق به بندر رفته با ژنرال دنسترویل و سرهنگ استاکس در مورد چگونگی تخلیه سرنشینان کشتی ها گفتگو کردند. اینان به شرط خلع سلاح نظامیان به ۱۰,۰۰۰ نفر مهاجران اجازه ورود به شهر دادند و اینان در «غازیان» زیر آسمان اسکان یافتند. ارمنیانی که راهی پتروسک شده بودند، به دستور مقامات محلی به منطقه ساحلی منتقل شدند: ۱۰,۰۰۰ نفر در مسیر استاروترخباس-آلکساندروسکایا قزلار، ۵۰۰۰ نفر در گوتسو، ۵۰۰۰ نفر در هشترخان و سواحل ولگا، ۳۰۰۰ نفر در مسیر کراسنادوسک-عشق آباد و بقیه در لنکران. آنان که از پتروسک به انزلی رهسپار شدند به دلیل ممنوعیت مقامات انگلیسی ۸ روز روی آب شناور ماندند و دچار بیماری های مسمی شدند حتی برخی بدلیل سوء تغذیه جان باختند. آنها اجباراً به پتروسک بازگشتند.^۲

برای رسیدگی به اوضاع مهاجران باکو به همت اعضای شورای ملی ارمنیان باکو شورای ملی ارمنی انزلی به ریاست هاکوب غوکاسیان تشکیل شد. همچنین کمیته های حمایت از آوارگان برقرار گردید که به سروسامان دهی بیش از ۶۰۰ بیجی بی سرپرست نیز پرداختند. ۱۰۰۰ نفر از مهاجران و آوارگان همراه بیجی های بی سرپرست در ساختمان های شرکت ماهیگیری خانواده لیانوزیان ارمنی، ۵۰۰۰ نفر در باغ شاه، توپخانه، ساختمان های امیر همایون اسکان داده شدند.

^۱ - سرژ آفاناسیان. ارمنستان، آذربایجان، گرجستان، (۱۹۲۳-۱۹۱۷). ترجمه عبدالرضا هوشنگ

مهدوی. تهران: ۱۳۷۰. ص ۷۹.

^۲ - همانجا. ص ۳۵۲.

در این روزها زیان‌شناس نامی ارمنی و جهان‌پروفسور **هراچیا آجاریان** در میان این آوارگان قرار داشت و او جزئیات این سفر دریایی خطرناک و چگونگی اسکان مردم و بسیاری مسایل دیگر و خاطرات خود را در کتاب خاطرات خود به رشته تحریر در آورده است که مطالب بسیار اندیشمندی نیز از اوضاع ایران در آن زمان ارائه داده است.^۱

۳۰۰ نفر از آوارگان در مدارس ارمنی رشت، کلیسا و ساختمان تئاتر اسکان یافتند.

به منظور تامین آذوقه و تغذیه آوارگان ژنرال باگراتونی و آ. گلخندانیان عضو شورای ملی انزلی تلگرافی به بوغوس نوبارباشا رئیس هیئت نمایندگی ملی ارمنی در پاریس فرستادند و او مبلغ ۱،۸۸۷،۴۰۰ فرانک (معادل ۱۷۵،۰۰۰ تومان آن زمان ایران) از طریق شرکت تجاری برادران تومانیان ارسال نمود. از این مبلغ ۶۰،۰۰۰ به شورای ملی تهران، ۸۰۰۰ به شورای ملی انزلی و بقیه ۱۰۷،۰۰۰ در اختیار کمیته حمایت از آوارگان قرار گرفته شد تا در میان آنها تقسیم شود.

۲۳ اکتبر ۱۹۱۸ رهبر حوزه اسقفی باکو اسقف باگرات وارتازیان گزارشی به ف. خان خویسکی نخست وزیر جمهوری دروغین آذربایجان ارسال نمود و اوضاع وخیم ارمنیان را چه در باکو و چه در انزلی تشریح نمود و درخواست کمک فوری برای بازگرداندن آوارگان به خانه های خود نمود. لیکن بازگشت آوارگان به باکو تنها بعد از پایان جنگ مسیر گردید یعنی زمانی که ترکیه شکست خورده نیروهایش را از قفقاز خارج نمود.

از اواخر ماه نوامبر سال ۱۹۱۸ نخستین گروه های آوارگان از انزلی راهی باکو شدند. انگلیسیان و سردمداران حکومت مساواتی آذری ها باز هم در قبال آوارگان ارمنی بازگشته به شهر رفتار غیر انسانی خود را ادامه دادند.

بازگشت آوارگان ارمنی از انزلی تا اواخر ماه مارس ۱۹۱۹ ادامه یافت. در پایان، شورای ملی ارمنی انزلی را به قصد باکو ترک کرد و پیش از آن از دولت ایران بخاطر کمک های انسان دوستانه به آوارگان ارمنی سپاسگزاری نمود.

در طول مدت ۱۸ اکتبر ۱۹۱۸ تا ۱۰ ماه مارس ۱۹۱۹ در اثر بیماری های واگیر در بیمارستان انزلی ۱۳۸۲ نفر جان باختند (ماهانه ۲۷۶ نفر، روزانه ۹ نفر) که اکثر آنها کودکان بودند و در رشت ۳۵۰ نفر (۱۹۲ نفر مرد و ۱۴۲ نفر زن و ۱۶ بچه) جان باختند. اگر کمک های ارمنیان ایران و مقامات دولتی ایران نبود مسلماً تعداد جان باختگان به مراتب بیشتر می بود.^۲

۱ - ه. آجاریان، «خاطرات زندگی من»، ایروان: ۱۹۶۷، ص ۳۵۲-۳۴۹.

۲ - آرشیو مرکزی دولتی ارمنستان.